

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

એન.ડી. જયલ અને અન્યો.

વિરુદ્ધ

ભારત સંઘ અને અન્યો.

સપ્ટેમ્બર ૧, ૨૦૦૩

[એસ. રાજેન્દ્ર બાબુ, ડી. એમ. ધર્માધિકારી, અને જી. પી. માથુર, જે. જે.]

ભારતનું બંધારણ, અનુચ્છેદ ૩૨-જાહેર હિતની અરજી-તેહરી ડેમની સલામતી સુનિશ્ચિત કરવા અને પર્યાવરણીય મંજૂરી સાથે જોડાયેલી શરતોનું પાલન થાય ત્યાં સુધી પ્રોજેક્ટને રોકવા માટે પરીક્ષણો કરવા માટે દિશાનિર્દેશો માંગતી PIL-રાખવામાં આવી, પ્રોજેક્ટની કલ્પના અને નિર્ણય એ નીતિ વિષયક નિર્ણય છે અને કોર્ટની એકમાત્ર ભૂમિકા એ સુનિશ્ચિત કરવાની છે કે સિસ્ટમ કલ્પના મુજબ કાર્ય કરે છે: નીતિ વિષયક નિર્ણય પર ચુકાદો આપવા માટે અદાલતો સારી રીતે સજ્જ નથી.

ભારતનું બંધારણ, અનુચ્છેદ ૨૧, ૩૨-તેહરી ડેમના પર્યાવરણીય પાસાઓ પર કોર્ટના નિર્દેશની માંગ કરતી પી.આઈ.એલ-સરકાર દ્વારા રચાયેલી ઉચ્ચ સ્તરીય સમિતિએ ડેમની ડિઝાઇન સલામત હોવાનું તારણ કાઢ્યું અને ભૂકંપની શક્યતાથી ઉદ્ભવતા તમામ જોખમોની નોંધ લીધી-આ બાબત ભૂકંપ નિષ્ણાતને મોકલવામાં આવી જેમણે સંમત થયા કે ડેમની સલામતીનું એકંદર પરિબળ ઊંચું હતું-૧૯૯૧માં અન્ય નિષ્ણાત જૂથ દ્વારા ઉચ્ચ સ્તરીય સમિતિ અને ભૂકંપ નિષ્ણાતના અહેવાલને સ્વીકારવાની ભલામણ કરવામાં આવી- ડેમની સલામતીની તપાસ કરતું અને ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૮માં અહેવાલ સબમિટ કરતું પાંચ નિષ્ણાતોનું બીજું જૂથ, જેમાં વર્તમાન ડિઝાઇન માળખાકીય રીતે સલામત હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું હતું પરંતુ પુષ્કળ સાવચેતીના ભાગરૂપે અન્ય બે અભ્યાસો હાથ ધરવાની ભલામણ કરવામાં આવી-ભારત સરકારે, કેન્દ્રીય જળ આયોગ અને ભૂકંપ ડિઝાઇન પરિમાણો પરની રાષ્ટ્રીય સમિતિ સાથે પરામર્શ કરીને નક્કી કર્યું કે બે વધારાના અભ્યાસો હાથ ધરવાની કોઈ જરૂર નથી-કોર્ટ દ્વારા (બહુમતીથી) ચુકાદો આપવામાં આવ્યો, કોર્ટ સરકારને વધુ પરીક્ષણો માટે સલાહ આપી શકે નહીં સિવાય કે તે નિર્ણયમાં મનસ્વીતા અથવા અતાર્કિકતા આભારી હોય; આવા કિસ્સાઓમાં વિચારણા નિર્ણયની પ્રક્રિયામાં છે અને તેના ગુણદોષ પર નહીં-વધુમાં (બહુમતીથી) ચુકાદો આપવામાં આવ્યો, જ્યારે ડેમની સલામતી અંગે નિષ્ણાતોમાં કોઈ મતભેદ ન હોય, ત્યારે કોર્ટ આવા નિર્ણય પર ચુકાદો આપી શકે નહીં.

ભારતનું બંધારણ, અનુચ્છેદ ૨૧, ૩૨- ટકાઉ વિકાસની સામે પર્યાવરણનું રક્ષણ- તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટ દ્વારા વિસ્થાપિત થયેલા લોકોના આપત્તિ વ્યવસ્થાપન અને પુનર્વસન અંગે દિશાનિર્દેશો માંગતી અરજી- અરજદાર દ્વારા પુનર્વસન પેકેજના ઘટકોને ભેદભાવપૂર્ણ અને ગેરવાજબી ગણાવીને વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો- સરકાર હનુમંથ રાવ સમિતિ (એચઆરસી)ની ભલામણો પર કાર્ય કરી રહી છે- આ બાબતો નીતિની બાબતો હતી અને કોર્ટ તેમાં દખલ કરી શકે તેમ નથી; પુનર્વસન પેકેજના ઘટકો ગેરવાજબી નથી.

ભારતનું બંધારણ, અનુચ્છેદ ૨૧ અને ૩૨- ટકાઉ વિકાસની સામે પર્યાવરણનું રક્ષણ- તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટની પર્યાવરણીય મંજૂરી સાથે જોડાયેલી શરતોનું પાલન ન કરવાનો આરોપ લગાવતી PIL- સરકારે કોર્ટને ખાતરી આપી કે વિવિધ પાસાઓનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ઉચ્ચ સ્તરીય આંતર-મંત્રાલય સમીક્ષા સમિતિની રચના કરવામાં આવશે- ચુકાદો (બહુમતીથી), પર્યાવરણીય મંજૂરીની તમામ શરતોનું પાલન ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ બંધ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે નહીં- વધુમાં ચુકાદો (બહુમતીથી) અરજદારોએ એવું સાબિત કર્યું નથી કે મંજૂરીની શરતોનું પાલન કર્યા વિના પ્રોજેક્ટ ચલાવવામાં આવી રહ્યો છે.

ભારતનું બંધારણ, અનુચ્છેદ ૧૪૨, ૨૨૬-તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટની પર્યાવરણીય મંજૂરીની શરતોનું પાલન કરવાની માગણી કરતી પી.આઈ.એલ.-પર્યાવરણીય મંજૂરીની શરતો પૂરી થાય છે તેની ખાતરી કરવા માટે ડિવિઝન બેંચ દ્વારા દેખરેખ માટે ઉત્તરાંચલની હાઈકોર્ટમાં કેસો ટ્રાન્સફર કરવામાં આવ્યા છે-પ્રોક્રિટસ અને પ્રક્રિયા.

શબ્દો અને શબ્દસમૂહો :

‘પરી પાસું’-ના અર્થ-સમજાવ્યો.

હિમાલયમાં ગઢવાલ શહેર ટિહરીની નજીક, બે નદીઓ ભાગીરથી અને ભીલનગંગાના સંગમ પર, ત્રણ અબજ ડોલરના માટીના કોર રોક ફિલ ડેમનું નિર્માણ કરવામાં આવી રહ્યું છે, જેના પરિણામે ૪૨.૫ ચોરસ કિલોમીટરથી વધુ વિસ્તારમાં પાણી ફેલાશે, જે ટિહરી શહેર સહિત લગભગ ૧૦૦ ગામડાઓને સંપૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે અસર કરશે.આ બંધ પરિયોજનાના પરિણામે ૮૦,૦૦૦ જેટલા પરિવારોને સ્થળાંતરિત કરવામાં આવશે.ભારત સરકાર અને ઉત્તરાંચલ રાજ્યએ દાવો કર્યો હતો કે આ બંધ પરિયોજના ૨૪૦૦ કિલોવોટ વીજળી ઉત્પન્ન કરશે અને ૨૦૭૦ લાખ હેક્ટર જમીન માટે સિંચાઈની સુવિધાઓ ઊભી કરશે.નવી દિલ્હીને ૫૦૦ ક્યુસેક પાણી પૂરો પાડવાની પણ યોજના હતી.આસપાસના ગામો અને નીચેના પ્રવાહમાં લોકોની સલામતી અને જીવન

માટે ગંભીર ખતરો ઉભો કરે છે તે આધાર પર આ બંધના નિર્માણને રોકવાની માંગ કરતી પિટિશન ૧૯૮૫માં આ કોર્ટમાં ટિહરી બંધ વિરોધ સંઘર્ષ સમિતિ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી હતી.

જાહેર વિરોધના પરિણામે ભારતના તત્કાલીન વડા પ્રધાને વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી મંત્રાલય દ્વારા રચાયેલા નિષ્ણાત જૂથ દ્વારા આ પ્રોજેક્ટની ઊંડાણપૂર્વકની સમીક્ષા કરવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો. ૧૯૮૬માં પોતાનો અહેવાલ રજૂ કરનાર તકનીકી જૂથે આ પ્રોજેક્ટ પર પહેલેથી જ ૨૦૦૬ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં તેને પડતો મૂકવાની ભલામણ કરી હતી. યુ.એસ.એસ.આર. સરકાર તકનીકી અને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવા માટે સંમત થયા પછી, જુલાઈ ૧૯૮૮માં ભારત સરકાર અને ઉત્તર પ્રદેશ સરકારની સંયુક્ત સાહસ કંપની દ્વારા આ પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો., ટિહરી હાઈડ્રો ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન (ટી.એચ.ડી.સી.). ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૦માં પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલય (એમ.ઓ.ઈ.એફ.)ની પર્યાવરણ મૂલ્યાંકન સમિતિ (ઈ.એ.સી.)એ સર્વસંમતિથી એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચી હતી કે પર્યાવરણીય અને સામાજિક અસર સાથે સંકળાયેલા જોખમો અને સંકટોને ધ્યાનમાં લેતા, તેહરી પરિયોજના પર્યાવરણ મંજૂરીને પાત્ર નથી અને તેને પડતી મૂકવી જોઈએ. ત્યારબાદ આ યોજનાને ચાલુ રાખવાનો પ્રશ્ન સચિવોની સમિતિને સોંપવામાં આવ્યો હતો, જેણે આ કામ ખાણ વિભાગને સોંપ્યું હતું. પ્રો.ની બનેલી

ઉચ્ચ સ્તરીય સમિતિના અભિપ્રાયના આધારે.ભૂકંપના ઇજનેર જય કૃષ્ણ અને ભૂકંપ વિજ્ઞાની ડૉ. વી.કે. ગૌર અને વિદેશી નિષ્ણાત ડૉ. એન. બ્રુનના અસંમત અભિપ્રાયો છતાં, ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૯૦ના રોજ એમ.ઓ.ઈ.એફ.એ આ પ્રોજેક્ટને શરતી મંજૂરી આપી હતી.અન્ય બાબતોમાં, અંતિમ શરત હતી:'જો અભ્યાસ પૂર્ણ કરવા, કાર્ય યોજના ઘડવા અને તેના અમલીકરણને એવી રીતે સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે કે જેથી તેનું અમલીકરણ એન્જિનિયરિંગ કામો સાથે સમાંતર હોય, તો પ્રોજેક્ટના તમામ એન્જિનિયરિંગ કામો બંધ કરી દેવા જોઈએ અને આ શરત પર્યાવરણ (સંરક્ષણ) અધિનિયમ ૧૯૮૬ (ઈપીએ) ની જોગવાઈઓ હેઠળ લાગુ કરવામાં આવશે.૭ નવેમ્બર, ૧૯૯૦ના રોજ આ અદાલતે ૧૯૮૫માં દાખલ કરવામાં આવેલી પી.આઈ.એલ.ને એવું કહીને ફગાવી દીધી હતી કે ડેમની સલામતીના તમામ પાસાઓને ભારતીય અને વિદેશી નિષ્ણાતો દ્વારા ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા છે અને બાંધકામ રોકવાનું કોઈ કારણ નથી. (તેહરી બંધ વિરોધી સંઘર્ષ સમિતિ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (૧૯૯૨) સપોર્ટ ૧ એસ.સી.સી. ૪૪).

અરજદારે જાન્યુઆરી ૧૯૯૧માં કલમ ૧૯-બી ઈ.પી.એ. હેઠળ એમ.ઓ.ઈ.એફ.ને નોટિસ આપી હતી કે, ત્યાં સુધી અનુપાલન નહોતું.મંજૂરીની શરતો અનુસાર, ડેમ પરનું કામ તાત્કાલિક બંધ કરી દેવું જોઈએ.એપ્રિલ ૧૯૯૧માં એમ.ઓ.ઈ.એફ.એ મંજૂરીની શરતોનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળતા પર

અસંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો અને ટી.એચ.ડી.સી.ને અસરકારક અમલીકરણ માટે વ્યાપક પુનર્વસન યોજના રજૂ કરવા નિર્દેશ આપ્યો હતો.જુલાઈ ૧૯૯૧માં ભારતીય ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય સર્વેક્ષણના નિયામક સહિતના નિષ્ણાત જૂથ દ્વારા એક અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં ઉચ્ચ સ્તરીય સમિતિના અહેવાલ અને પ્રો.ના અભિપ્રાયોની ભલામણ કરવામાં આવી હતી.જય કૃષ્ણ સ્વીકારવામાં આવે.

૨૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૯૧ના રોજ રિક્ટર સ્કેલ પર ૬.૧ની તીવ્રતાનો ભૂકંપ ગઢવાલ વિસ્તારમાં આવ્યો હતો, જેના કારણે ઉત્તરકાશી અને ચમોલી ગામડાઓને ભારે નુકસાન થયું હતું અને લગભગ ૨૦૦૦ લોકો માર્યા ગયા હતા.આનાથી વિરોધ પ્રદર્શનો ફરી શરૂ થયાં અને ડિસેમ્બર ૧૯૯૧માં વર્તમાન અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમાં અન્ય બાબતોની સાથે ડેમની સલામતી, પર્યાવરણ પર તેની વિપરીત અસર, લોકોનું વિસ્થાપન અને તેમના પુનર્વસનનો મુદ્દો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો.તેમણે આગ્રહ કર્યો હતો કે પર્યાવરણીય મંજૂરીની શરતો પૂરી ન થતાં ડેમના વધુ બાંધકામને મંજૂરી આપવાનું કોઈ કાયદાકીય સમર્થન નથી.

૨૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૯૪ના એક પત્રવ્યવહારમાં, એમ.ઓ.ઈ.એફ.એ નોંધ્યું હતું કે 'વિવિધ સુરક્ષા પગલાંનો અમલ ઘણો પાછળ છે'.જુલાઈ ૧૯૯૬માં આ

અદાલતના આદેશો પર અને ડેમના નિર્માણ સામે આંદોલનનું નેતૃત્વ કરનાર પર્યાવરણ કાર્યકર્તા શ્રી સુંદરલાલ બહુગુણાના હસ્તક્ષેપ પછી કેન્દ્ર સરકારે બે નિષ્ણાત સમિતિઓની નિમણૂક કરી હતી—એક સલામતીના પાસાઓની તપાસ કરવા માટે અને બીજી પ્રો.સી.એચ. હનુમંત રાવ, પર્યાવરણ અને પુનર્વસન પાસાઓની તપાસ કરવા માટે. ૧૮ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૮ના રોજ રજૂ કરાયેલા અહેવાલમાં સલામતી સમિતિના પાંચ નિષ્ણાતોમાંથી ચાર નિષ્ણાતોએ તારણ કાઢ્યું હતું કે ડેમની વર્તમાન રચના ડેમ જળાશય પ્રણાલીના આર્થિક કામગીરીના જીવન દરમિયાન મહત્તમ વિશ્વસનીય ભૂકંપનો સામનો કરવા માટે માળખાકીય રીતે સલામત હોવાની અપેક્ષા છે. તેમ છતાં, તેમણે પુષ્કળ સાવચેતીથી સૂચવ્યું કે: (i) મહત્તમ વિશ્વસનીય ભૂકંપ સામે તેની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ડેમનું ૩-ડી બિન-રેખીય વિશ્લેષણ અને (ii) પાણીના અનિયંત્રિત પ્રકાશનની અસંભવિત ઘટનામાં પરિણામો ઓછામાં ઓછા હોય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે એક સિમ્યુલેટેડ ડેમ-બ્રેક વિશ્લેષણ હાથ ધરવામાં આવે. હનુમંત રાવ સમિતિએ ઓક્ટોબર ૧૯૯૭માં રજૂ કરેલા અહેવાલમાં અન્ય બાબતોની સાથે ભલામણ કરી હતી કે દરેક વિસ્થાપિત પરિવારને ૨ એકર જમીન આપવામાં આવે; જ્યાં વિસ્થાપિત પરિવારો સ્થળાંતર કરી ચૂક્યા છે તેમને જમીનના બદલે રોકડ વળતર આપવામાં આવે; નવા માન્યતા પ્રાપ્ત વિસ્થાપિત પરિવારોને પણ જમીનના બદલે રોકડ આપવામાં આવે; આંશિક રીતે અસરગ્રસ્ત ગામોમાં, અસરગ્રસ્ત પરિવારો પાસે અન્યત્ર સ્થળાંતર કરવા પર તે જ ગામના બિન-

અસરગ્રસ્ત ભાગમાં સ્થાયી થવાનો વિકલ્પ હશે.૨ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૯ના રોજ આ અદાલતમાં દાખલ કરાયેલા સોગંદનામામાં ભારત સરકારે જણાવ્યું હતું કે તેણે બંને સમિતિઓની ભલામણો સ્વીકારી છે, પરંતુ સલામતી અંગે સમિતિ દ્વારા ભલામણ કરાયેલાં પગલાં લેવાની કોઈ જરૂર નથી.

અરજદારોએ સૌપ્રથમ કોર્ટને વધુ સુરક્ષા પરીક્ષણો કરવા માટે જરૂરી નિર્દેશો જારી કરવા વિનંતી કરી હતી.બીજું, તેમણે આરોપ લગાવ્યો હતો કે સંબંધિત સત્તાવાળાઓએ પર્યાવરણીય મંજૂરી સાથે જોડાયેલી શરતોનું પાલન કર્યું નથી અને જ્યાં સુધી તેનું પાલન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેઓ આ પ્રોજેક્ટને અટકાવવા માગે છે.છેલ્લે, તેમણે કોર્ટને પુનર્વસન પાસાઓ પર ધ્યાન આપવા વિનંતી કરી હતી.

અરજીઓનો નિકાલ કરતાં,

ઠેરવ્યુ કે:(રાજેન્દ્ર બાબુ, જે. માટે અને જી.પી. માથુર, જે.):

૧.૧ આ ન્યાયાલય કોઈપણ પ્રોજેક્ટની સલામતી સંબંધિત વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણની અદ્યતન બાબતો પર ચુકાદો આપી શકે નહીં.વિજ્ઞાનના નિષ્ણાતો સલામતી અને સંલગ્ન બાબતો પર નિર્ણય લેતી વખતે તેમના મંતવ્યોમાં પોતે જ ભિન્ન હોઈ શકે છે.નિષ્ણાતોના વિરોધી મંતવ્યોને પણ સંપૂર્ણ વિચારણા કર્યા

પછી યોગ્ય ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.જ્યારે સરકાર અથવા સંબંધિત સત્તાવાળાઓ તમામ ઢ્રષ્ટિકોણોની યોગ્ય વિચારણા અને મનની સંપૂર્ણ અરજી પછી નિર્ણય લે છે, ત્યારે કોર્ટ માટે દખલ કરવી યોગ્ય નથી.આવી બાબતો સરકાર અથવા અમલીકરણ એજન્સીની પરિપક્વ સમજદારી પર છોડી દેવી જોઈએ.તે તેમની મજબૂત બાબત છે.[૧૭૦-સી-ઈ]

૧.૨ આવા કિસ્સાઓમાં, જો પરિસ્થિતિ માંગ કરે તો, અદાલતોએ વહીવટી કાયદાના સુસ્થાપિત સિદ્ધાંતોની પદ્ધતિના આધારે માત્ર અલગ નિર્ણય લેવો જોઈએ.જો આવો કોઈ નિર્ણય અપ્રસ્તુત વિચારણા અથવા સામગ્રીની વિચારણા ન કરવા પર આધારિત હોય અથવા સંપૂર્ણપણે મનસ્વી હોય, તો અદાલત વચ્ચે આવશે.અહીં વિચારવાનો એકમાત્ર મુદ્દો એ છે કે શું નિર્ણય લેનારી એજન્સીએ સારી રીતે માહિતગાર નિર્ણય લીધો છે કે નહીં.જો જવાબ 'હા' હોય, તો દખલ કરવાની જરૂર નથી.આવા કિસ્સાઓમાં વિચારણા નિર્ણયની પ્રક્રિયામાં છે, તેના ગુણોમાં નહીં.(૧૭૦-એફ,એફ)

૧.૩. એકવાર આવો વિચારાયેલો નિર્ણય લેવામાં આવે, પછી તેનો યોગ્ય અમલ ઝડપથી હાથ ધરવો જોઈએ.તેનું કામ કેવી રીતે કરવું તે નક્કી કરવાનું કામ સરકારનું છે.જ્યારે તેણે પ્રોજેક્ટના અમલ માટે એક પ્રણાલી મૂકી છે અને આવી પ્રણાલીને મનસ્વી ન કહી શકાય, ત્યારે કોર્ટની એકમાત્ર ભૂમિકા એ સુનિશ્ચિત કરવાની છે કે પ્રણાલી તેની કલ્પના મુજબ કાર્ય કરે છે.તે નિર્ણયમાં એ સ્પષ્ટ

કરવામાં આવ્યું છે કે માળખાકીય પ્રોજેક્ટ રાખવો કે નહીં અને કયા પ્રકારનો પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવો અને તેને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવો, અને નીતિ નિર્માણ પ્રક્રિયાનો એક ભાગ અને અદાલતો નીતિ વિષયક નિર્ણય પર ચુકાદો આપવા માટે સક્ષમ નથી.(૧૬૪-એફ-જી]

૧.૪. અદાલતોની ફરજ છે કે તેઓ એ જુએ કે કોઈ નિર્ણય લેતી વખતે કોઈ કાયદાનું ઉલ્લંઘન ન થાય અને બંધારણ હેઠળ બાંધકામ આપવામાં આવેલા લોકોના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન ન થાય, સિવાય કે બંધારણ હેઠળ માન્ય હોય તે હદ સુધી.જ્યારે પર્યાવરણની સુરક્ષા સંબંધિત કાયદો ઘડવામાં આવ્યો હોય અને તે કાયદાને અમલમાં મૂકવામાં આવી રહ્યો હોય અને તે કાયદાને કોઈ પડકાર ન હોય, ત્યારે અદાલતોની ફરજ એ જોવાની રહેશે કે સરકાર અને અન્ય પ્રતિવાદીઓ કાયદા અનુસાર કાર્ય કરે છે અને અદાલતને આ બાબતમાં વધુ તપાસ કરવાની કોઈ અન્ય જવાબદારી નથી.[૧૬૪-એચ, ૧૬૫-એ, બી]

૧.૫. કાર્યવાહીના આ અંતિમ તબક્કામાં, બાંધકામ કરવાનો નિર્ણય શા માટે લેવામાં આવ્યો તે વિચારવા માટે દિવસ ખૂબ મોડો થઈ ગયો છે.આ પ્રોજેક્ટ અથવા નિર્ણયો પ્રોજેક્ટ ચાલુ રાખવા માટે લેવામાં આવ્યા છે, જોકે એક તબક્કે એવું વિચારવામાં આવ્યું હતું કે એસએમ૧ ચાલુ રાખવું યોગ્ય નહીં હોય:.

[૧૬૫-એચ]

નર્મદા બચાવો આંદોલન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, [૨૦૦૦] ૧૦
સેકન્ડ ૬૬૪, અનુસરવામાં આવ્યું.

બાલ્કો એમ્પ્લોઈઝ યુનિયન (રેગ્ડ.) વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા,
[૨૦૦૨) ૨ એસ.સી.સી. ૩૩૩ અને ટિહરી બંધ વિરોધી સંઘર્ષ સમિતિ વિ.
યુ.પી. રાજ્ય, (૧૯૯૨) સપ. ૧ એસસીસી ૪૪, સંદર્ભિત.

૨. ડેમના સલામતી પાસાઓની ફરીથી તપાસ કરવાની જરૂર નથી.૩૦ બિન-
રેખીય પરીક્ષણો અથવા ડેમ બ્રેક વિશ્લેષણ હાથ ધરવાની આવશ્યકતા અથવા
અસરકારકતાને સરકારે ધ્યાનમાં લીધી હતી અને જો સરકારે સંબંધિત નિષ્ણાત
સંસ્થાઓના અભિપ્રાય પર આવા પરીક્ષણો ન કરવાનો નિર્ણય લીધો હોય, તો
કોર્ટ સરકારને આવા પરીક્ષણો માટે જવાની સલાહ આપી શકે નહીં સિવાય કે તે
નિર્ણયમાં ગેરરીતિ, મનસ્વીતા અથવા અતાર્કિકતા આભારી હોય.આ નીતિની
બાબતો છે અને જ્યારે સરકાર અનેક પાસાઓને ધ્યાનમાં રાખીને આવો નિર્ણય
લે છે, ત્યારે આ અદાલતે તેમાં દખલ ન કરવી જોઈએ.[૧૬૯-એચ, ૧૭૦-એ,
બી]

૩.૧વિકાસના અધિકારમાં લોકોની સુખાકારીમાં સુધારો કરવા અને તેમની સંપૂર્ણ
ક્ષમતાની અનુભૂતિ માટે નાગરિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક

પ્રક્રિયાના સમગ્ર વર્ણપટનો સમાવેશ થાય છે.તે માનવ અધિકારનો અભિન્ન ભાગ છે.બંધ અથવા મેગા પ્રોજેક્ટનું નિર્માણ ચોક્કસપણે સંપૂર્ણ વિકાસના લક્ષ્યને હાંસલ કરવાનો પ્રયાસ છે.આવા કાર્યોને વિકાસ માટે અભિન્ન ઘટક તરીકે ગણી શકાય.(૧૭૩-સી)

૩.૨ પર્યાવરણ અને વિકાસના અધિકારો વચ્ચે સહજીવન સંતુલન જાળવવા માટે ટકાઉ વિકાસ સિદ્ધાંતનું પાલન અનિવાર્ય છે.પર્યાવરણનો અધિકાર એ મૂળભૂત અધિકાર છે.બીજી તરફ વિકાસનો અધિકાર પણ એક જ છે.અહીં 'ટકાઉ વિકાસ'ના અધિકારને અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ 'જીવન'ના અભિન્ન ભાગ તરીકે ગણવામાં આવે છે.(૧૭૩-ડી,ઈ)

એ.પી. પ્રદૂષણ નિયંત્રણ બોર્ડ વિ. પ્રો. એમ.વી. નાયડુ (નિવૃત્ત.), (૧૯૮૯) ૨ સેકન્ડ ૭૧૮; વેલ્થોર સિટીઝન્સ વેલ્ફેર ફોર્મ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૯૬) ૫ એસસીસી ૬૪૭; એમ.સી. મહેતા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૨૦૦૨] ૪ એસસીસી ૩૫૬; સમતા વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય, (૧૯૯૭] ૮ એસસીસી ૧૯૧; મધુ કિશ્વર વિ. બિહાર રાજ્ય, [૧૯૯૬] ૫ એસસીસી ૧૨૫; હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય વિ. ગણેશ પુડ પ્રોડક્ટ્સ, (૧૯૯૫) ૬ એસસીસી ૩૬૩; એમ.સી. મહેતા વિ. કમલ નાથ, (૧૯૯૭) ૧ એસસીસી ૩૮૮ અને એમ.સી. મહેતા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, [૨૦૦૧] ૩ સેકન્ડ ૭૫૬, નો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો છે.

૪.૧. ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૯૦ના રોજ તિહરી ડેમના પર્યાવરણીય મંજૂરી પ્રમાણપત્રની તમામ શરતોનું પાલન ન થાય અને તે પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ બંધ બાંધવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે નહીં.પ્રોજેક્ટ શરૂ કરતા પહેલાની શરતોના સમ-અનુવર્તી અમલીકરણની સ્થિતિ પર **MoEF** (મોઈએફ)દ્વારા સ્થાપિત હાલની પદ્ધતિ હેઠળ નજીકથી દેખરેખ રાખવામાં આવશે અને પ્રોજેક્ટ સત્તાવાળાઓ એ સુનિશ્ચિત કરશે કે જળાશયના બંધન માટે ડાયવર્ઝન ટનલ બંધ કરતા પહેલાં **TIIT**, ખાલી કરવું, પુનર્વસન અને પુનર્વસન તમામ રીતે પૂર્ણ થાય.વધુમાં, સીધા નિકાલવાળા વિસ્તારોના જળગ્રહણ વિસ્તારની સારવાર પૂર્ણ કરવામાં આવશે અને પ્રોજેક્ટ સત્તામંડળ ઈએલ ૭૦૦ મીટર પર આઉટલેટ બંધ કરતા પહેલાં એમઓઈએફ પાસેથી મંજૂરી મેળવશે. શરતો પૂર્ણ થયા પછી જ બંધ શરૂ થશે.[૨૦૦-ડી, ૮-સી]

૪.૨. અરજદારોએ એવું સ્થાપિત કર્યું નથી કે મંજૂરીની શરતોનું પાલન કર્યા વિના પ્રોજેક્ટનું કામ ચાલી રહ્યું છે એવું તારણ કાઢવા માટે કોઈ સામગ્રી નથી.ભારત સંઘ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ સ્ટેટસ રિપોર્ટ સૂચવે છે કે તમામ શરતોનું નોંધપાત્ર પાલન કરવામાં આવ્યું છે.[૨૦૦-જી]

૫. પર્યાવરણીય મંજૂરી માટેની તમામ શરતો પૂરી થાય અને યોગ્ય દેખરેખ માટે આ તમામ કેસોને ડિવિઝન બેંચ દ્વારા કાર્યવાહી કરવા માટે ઉત્તરાંચલની હાઈકોર્ટમાં ટ્રાન્સફર કરવામાં આવે છે.હાઈકોર્ટ આ બાબતો સાથે એ રીતે વ્યવહાર

કરશે જાણે કે તે તેની સમક્ષ દાખલ કરવામાં આવી હોય અને તે કોઈપણ આદેશ પસાર કરવા માટે સ્વતંત્ર રહેશે.તે બંધની સલામતી અને સરકારી આદેશમાં સમાવિષ્ટ શરતોના અમલીકરણ સંબંધિત અન્ય પાસાઓ જેવી બાબતોની પુનઃતપાસ માટે ખુલશે નહીં, જે આ કેસમાં નક્કી કરવામાં આવી છે.[૨૦૦-એચ, ૨૦૧-એ, બી]

ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ફોર એન્વિરો-લીગલ એક્શન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, [૧૯૯૬) ૫ એસ.સી.સી. ૨૮૧; એમ.એલ. સુદ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (૧૯૯૨) સપ.૨ એસ.સી.સી. અને મોહન ચંદ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, [૧૯૯૫) સપ., ૩ એસસીસી ૪૨૫, અનુસરવામાં આવ્યું.

પેર ધર્માધિકારી, જે. (અસંમત)

૧.૧ જ્યારે આવા પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવામાં આવે છે, ત્યારે ટેકનોક્રેટ્સ અને ઈજનેરો દેશને વિકાસના માર્ગ પર મૂકવા માટે ઉત્સુક હોય છે અને પર્યાવરણવાદીઓ ઈકોલોજી અને પર્યાવરણ માટે ગંભીર ખતરો જુએ છે.આ બે વિરોધાભાસી દાવાઓ અને પાસાઓ છે, જેમાં સંતુલિત અભિગમ અને પરિણામલક્ષી ઉપચારાત્મક કાર્યવાહી માટે કોર્ટના હસ્તક્ષેપની જરૂર છે.(૨૦૮-ઈ)

૧.૨ આ પરિયોજનાની પર્યાવરણ મંજૂરીમાં નક્કી કરવામાં આવેલી પારિ પાસુ શરતો પૂરી થઈ છે કે નહીં તેની તપાસ, ખાતરી અને અહેવાલ આપવાના હેતુથી

કેન્દ્ર સરકાર નિષ્ણાતોની સમિતિની રચના કરશે.જ્યાં પણ મંજૂરી માટે કેટલીક શરતો લાદવામાં આવે છે, તેનું સખત પાલન કરવાનું હોય છે.જો આ બંધ ભરવાની મંજૂરી આપવામાં આવે તે પહેલાં કરવામાં ન આવે તો, પર્યાવરણ પર થતી પ્રતિકૂળ અસરો બદલી ન શકાય તેવી હશે અને પર્યાવરણીય હસ્તક્ષેપના ગંભીર સ્કેલને કારણે તેની ભરપાઈ કરવામાં આવશે નહીં.અન્ય સમાન મોટા અને નાના બંધોના સંદર્ભમાં ભૂલકાળમાં જે ભૂલ થઈ હશે, તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટમાં તેનું પુનરાવર્તન કરવાની મંજૂરી ન હોવી જોઈએ, જે મેદાનોમાં અન્ય ડેમ પ્રોજેક્ટ્સથી અલગ છે.[૨૧૪-સી, ડી]

કરજણ જળસે યોજના અસર્ગ્રસ્થ શાખા અને સંઘર્ષ સમિતિ વિ. ગુજરાત રાજ્ય, એ.આઈ.આર. (૧૯૮૭) એસ.સી. ૫૩૨, સંદર્ભિત.

૧.૩. જ્યાં સુધી સલામતી સમિતિ દ્વારા ભલામણ મુજબ ૩-ડી બિન-રેખીય વિશ્લેષણ અને ડેમ બ્રેક વિશ્લેષણ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી, જળાશયના અવરોધ માટે ડાયવર્ઝન ટનલ ટી.એલ.એફ.એફ.૨ બંધ કરવામાં આવશે નહીં.જો સલામતીના પાસાઓની સંપૂર્ણ કાળજી લેવામાં ન આવે અને ઇચ્છિત સ્તર અથવા ધોરણ મુજબ આદેશ વિસ્તારની સારવાર કરવામાં ન આવે તો પરિણામ વિનાશક અને સમારકામથી પર હોઈ શકે છે.[૨૨૩-બી, ૨૧૪-ઈ

ચંદર પાલ દ્વારા પર્યાવરણીય ઉકેલ અને વિકાસ, પૃષ્ઠ ૧૯૮-૨૦૧, ૨૩૬-૨૩૭, સંદર્ભિત.

૧.૪.જ્યાં સુધી તમામ રીતે પુનર્વસન અને પુનર્વસનનું કામ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી જળાશયનું કોઈ અવરોધ નહીં હોય.આ બંધો જાહેર ભંડોળથી ઊર્જા અને પાણીની જરૂરિયાતોને સંતોષવાના ઉદ્દેશ્યથી બાંધવામાં આવ્યા છે, પરંતુ આખરે વિસ્થાપિત લોકોને જે લાભ મળશે તેની પણ કાળજી લેવી જોઈએ.[૨૨૩-ડી, ૨૧૦-બી]

૧.૫. કુદરતી સંસાધનો પરના સંઘર્ષો જે વારંવાર અદાલતોમાં આવે છે તે ધરાવતા અને ન ધરાવતા લોકો વચ્ચેના અધિકારો પરના સંઘર્ષો છે.જ્યારે વીજળી ઉત્પન્ન કરવા અને સિંચાઈ અને પીવા માટે પાણી પૂરું પાડવા માટે કરોડો રૂપિયાનો મોટો બંધ પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવામાં આવે છે, ત્યારે પેઢીઓથી નદીની બાજુમાં રહેતા લોકો વિસ્થાપનથી પીડાય છે, તેઓને દૂરના સ્થળે છોડવા જોઈએ નહીં, જે તેમને તેમના જીવન અને જીવનશૈલીથી વંચિત રાખે.પ્રગતિની કૂચમાં સૌથી નમ્ર અને સૌથી નબળાને પાછળ છોડવા જોઈએ નહીં.[૨૧૦-બી, જી, એચ, ૨૧૧-એ]

નાગરિક મૂળ અધિકારક્ષેત્ર :

રિટ અરજી ક્રમાંક ૨૯૫/૧૯૯૨.

ભારતના બંધારણની કલમ ૩૨ હેઠળ.

સાથે

ટી.સી. (સી) નં. ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૧૯૯૬.

કે.એન. રાવલ, સોલિસિટર જનરલ, આર.એન. ત્રિવેદી અને અલ્તાફ અહમદ, એડિશનલ સોલિસિટર જનરલ, કુ. ઇન્દ્ર જયસિંહ, ડૉ. રાજીવ ધવન, સંજય પરીખ, કુ. વંદના સુદાન, અબિનાશ કે. મિશ્રા, એ.એન. સિંઘ, એસ. સંતાનન સ્વામીનાથન, એસ. વસીમ એ. કાદરી આર.એન. પોદ્ધાર, બી. વી. બૈરમ દાસ, શ્રીમતી અનિલ કટિયાર, બી. કૃષ્ણ પ્રસાદ, અશોક કે. શ્રીવાસ્તવ, સુંદરલાલ બહુગુણા-ઈન-પર્સન, ગોપાલ સિંઘ, અનિલ શ્રીવાસ્તવ, કુ. જ્યોતિ દત્ત, કુ. બિનુ ટમટા, અજય કે. અગ્રવાલ, કે.આઈ. જંજાની, પંકજ કુમાર સિંઘ, અવતાર સિંઘ રાવલ, અહ્મી.રાજ્યના એડવોકેટ જનરલ શ્રીમતી ડી. ભારતી રેહી, એન.એલ. ગણપતિ, સત્ય મિત્ર ગર્ગ અને ડૉ. નફીસ એ. સિદ્દીક હાજર પક્ષો માટે.અદાલતના ચુકાદાઓ દ્વારા આપવામાં આવ્યા હતા

રાજેન્દ્ર બાબુ, જે. :

રિટ અરજી ક્રમાંક ૨૯૫/૧૯૯૨ :

ભારતના બંધારણની કલમ ૩૨ હેઠળની વર્તમાન અરજી આ અદાલત સમક્ષ ટિહરી ડેમની સલામતી અને પર્યાવરણીય પાસાઓ સાથે જોડાયેલી કાનૂની

કાર્યવાહીનો બીજો તબક્કો છે.અહીં અરજદારો સૌ પ્રથમ અમને ડેમની સલામતી સુનિશ્ચિત કરવા માટે વધુ સલામતી પરીક્ષણો હાથ ધરવા માટે જરૂરી નિર્દેશો જારી કરવા વિનંતી કરે છે.બીજું, તેઓ આરોપ લગાવે છે કે સંબંધિત સત્તાવાળાઓએ ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૯૦ની પર્યાવરણીય મંજૂરી સાથે જોડાયેલી શરતોનું પાલન કર્યું નથી અને તેઓ ઇચ્છે છે કે જ્યાં સુધી તેનું પાલન ન થાય ત્યાં સુધી અમે પ્રોજેક્ટને અટકાવીએ.છેલ્લે, તેઓ ઇચ્છે છે કે આપણે પુનર્વસન પાસાઓ પર ધ્યાન આપીએ.આ અરજી દાખલ થયા પછી અન્ય કેટલાક લોકો દખલગીરી કરનારા તરીકે જોડાયા હતા.સાવચેતીના નિવેદનો, પ્રતિ-સાવચેતીના નિવેદનો અને અન્ય દસ્તાવેજો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે, જેમાં નાની વિગતો જાહેર કરવામાં આવી છે.બંને પક્ષોની મૌખિક રજૂઆતોને વિગતવાર સંબોધવામાં આવી છે.

સલામતી, પર્યાવરણીય મંજૂરી અને પુનર્વસન અંગેના વિવાદો તરફ ધ્યાન દોરતા પહેલાં, વર્તમાન કેસના સંદર્ભમાં નીતિના ક્ષેત્ર અને ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ માટે માન્ય ક્ષેત્રો વચ્ચે સીમા રેખા દોરવી જરૂરી છે.આ માટે, એક સંક્ષિપ્ત તથ્યાત્મક સર્વેક્ષણ જરૂરી છે.આપણી સમક્ષ રજૂ કરાયેલા વ્યાપક મુદ્દાઓની પ્રશંસા કરવા માટે પણ આ જરૂરી છે.

જળવિદ્યુત ઉત્પાદન માટે ટિહરી ખાતે બંધના નિર્માણના હેતુ માટે તપાસ ૧૯૬૧માં શરૂ કરવામાં આવી હતી.વર્ષ ૧૯૭૨માં આયોજન પંચે ૧૯૭.૯૨

કરોડ રૂપિયાના ખર્ચની કલ્પના કરી હતી અને ૧૯૭૬માં આ પ્રોજેક્ટને વહીવટી મંજૂરી યુ. સરકાર દ્વારા આપવામાં આવી હતી.પી. માર્ચ ૧૯૮૦માં, તત્કાલીન વડા પ્રધાન બી. દ્વારા સમગ્ર પ્રોજેક્ટની ઊંડાણપૂર્વકની સમીક્ષા માટે નિર્દેશ જારી કરવામાં આવ્યો હતો.પરિણામે, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી મંત્રાલય દ્વારા એક નિષ્ણાત જૂથની રચના કરવામાં આવી હતી.ફાઈલ પર પ્રધાનમંત્રીની નોંધ નીચે મુજબ છે:

"એવા ઘણા પ્રસ્તાવો છે જે અગાઉ મંજૂર કરવામાં આવ્યા હતા પરંતુ ફરીથી તપાસ કરવાની જરૂર પડશે.એ..૧તેમાં સાયલન્ટ વેલી, ટિહરી ગઢવાલનો બંધ અને ગુજરાતના લાલપુરનો બંધ સામેલ છે.એવું લાગે છે કે ખૂબ જ ફળદ્રુપ જમીનના મોટા વિસ્તારો કોઈ પણ પ્રમાણસર લાભ વિના ડૂબી રહ્યા છે.આવા અન્ય કિસ્સાઓ પણ હોઈ શકે છે.એ વાત સાચી છે કે આ નિર્ણયો સમય જતાં લેવામાં આવ્યા છે, પરંતુ સ્થાનિક સ્તરે ભારે તકલીફ છે અને એવી લાગણી છે કે હેકેદારો અને અન્ય આવા જૂથો મુખ્ય લાભાર્થી બનશે.તેથી, ઊંડાણપૂર્વક બીજી નજર નાખવી જરૂરી છે.

મે ૧૯૮૦માં નિષ્ણાત જૂથ દ્વારા વચગાળાનો અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો અને ઓગસ્ટ ૧૯૮૬માં અંતિમ અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.રૂ. ૨૦૬ કરોડનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં નિષ્ણાત સમિતિએ આ યોજનાને

પડતી મૂકવાની ભલામણ કરી હતી.પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલય (એમ.ઓ.ઈ.એફ.) એ ઓક્ટોબર ૧૯૮૬માં આ અહેવાલ સ્વીકાર્યો હતો અને નિષ્ણાત સમિતિના મંતવ્યને સમર્થન આપ્યું હતું.નવેમ્બર ૧૯૮૬માં, ભૂતપૂર્વ યુ.એસ.એસ.આર.એ વહીવટી, તકનીકી અને નાણાકીય સહાય ટર્નકી ધોરણે પ્રદાન કરી હતી અને તેહરી પ્રોજેક્ટને આવી સહાય મેળવનાર તરીકે પુનર્જીવિત કરવામાં આવ્યો હતો.નવેમ્બર ૧૯૮૬માં, આ પ્રોજેક્ટ માટે ૧૦૦૦ એમ રૂબલની ટેકનિકલ અને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવા માટે યુ.એસ.એસ.આર. સાથે પ્રોટોકોલ પર હસ્તાક્ષર કરવામાં આવ્યા હતા.આમ, તમામ વહીવટી અને તકનીકી ઔપચારિકતાઓ ઝડપથી પૂર્ણ કરવા માટે પર્યાવરણીય કાર્ય યોજનાઓની ગેરહાજરીમાં પણ પર્યાવરણીય મંજૂરી મેળવવાની જરૂરિયાત તાકીદની બની ગઈ હતી.જાન્યુઆરી ૧૯૮૭માં સરકારે પ્રેસમાં જાહેરાત કરી હતી કે તેણે પર્યાવરણ પર આ પ્રોજેક્ટની અસરનું સંપૂર્ણ મૂલ્યાંકન કર્યા પછી અને પર્યાવરણ પરની વિપરીત અસરને દૂર કરી શકાય છે તેવું ખાતરી કર્યા પછી આ પ્રોજેક્ટને મંજૂરી આપી છે.મોસ્કોમાં એક સામાન્ય કરાર પર હસ્તાક્ષર કરવામાં આવ્યા હતા અને એવો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો કે બંધનું નિર્માણ સોવિયેત અને ભારતીય ઈજનેરો દ્વારા સંયુક્ત રીતે હાથ ધરવામાં આવશે.ત્યારબાદ, આ પ્રોજેક્ટ, જે શરૂઆતમાં યુ.પી. સરકારના સિંચાઈ વિભાગ દ્વારા ચલાવવામાં આવ્યો હતો, તે ભારત સરકાર અને યુ.પી. સરકારની સંયુક્ત સાહસ કંપની દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. કંપનીનું નામ તેહરી હાઈડ્રો ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન

લિમિટેડ (ટી.એચ.ડી.સી.) હતું.જુલાઈ ૧૯૮૯માં, MoEF એ ખર્ચના અંદાજોમાં સુધારો કર્યો અને તેની અગાઉની પર્યાવરણીય મંજૂરીને શરતી રાખીને વધુ ભંડોળ બહાર પાડ્યું.તે મુજબ, ટી.એચ.ડી.સી.એ પર્યાવરણ મંત્રાલય દ્વારા વિચારણા અને મૂલ્યાંકન માટે પર્યાવરણ કાર્ય યોજનાઓ ઘડી હતી. ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૦માં પર્યાવરણ મૂલ્યાંકન સમિતિએ તારણ કાઢ્યું હતું કે, પ્રસ્તાવિત તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટ પર્યાવરણ મંજૂરીને પાત્ર ન હોવાથી તેને હાથ ધરવો જોઈએ નહીં.ત્યારબાદ, ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૯૦ના રોજ, પર્યાવરણ મંત્રાલય દ્વારા આ પ્રોજેક્ટને શરતી મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. તેમાં ખાસ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, પ્રોજેક્ટની સ્થિતિ પૂર્ણ કરવી, કાર્ય યોજનાઓ ઘડવી અને તેનો અમલ એ રીતે કરવામાં આવશે કે જેથી તેનું અમલીકરણ બાંધકામ સાથે સમાંતર હોય, અન્યથા એન્જિનિયરિંગ કામો અટકાવી દેવામાં આવશે અને આ શરત પર્યાવરણ સુરક્ષા અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની જોગવાઈઓ હેઠળ અન્ય બાબતોની સાથે લાગુ કરવામાં આવશે.

અરજદારોએ અમારી સમક્ષ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૯૦ના રોજ મંજૂરી કેવી રીતે આપી શકાય તે અંગે ૧૯૯૦માં પ્રોજેક્ટને પડતો મૂકવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો?ફરીથી તેમણે ધ્યાન દોર્યું હતું કે ૨૧.૧૦.૧૯૯૪ના રોજ અમલીકરણ પાછળ રહી જવાના ગંભીર પરિણામોની નોંધ લેવામાં આવી હતી, પરંતુ પ્રોજેક્ટને ચાલુ રાખવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.

અગાઉ દર્શાવવામાં આવેલી વિવિધ ઘટનાઓના વર્ણન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઓગસ્ટ ૧૯૮૬ સુધીમાં ડેમના નિર્માણ માટે રૂ. ૨૦૬ કરોડનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો.તે પછી જ MoEF દ્વારા વિચારણા અને મૂલ્યાંકન માટે THDC એક્શન પ્લાન રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.આ બાબતો પર બે પ્રસંગોએ વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો.સૌપ્રથમ, ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૦માં અને ફરીથી ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૯૦ના રોજ અને ત્યારબાદ તેને શરતી મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૯૦ના રોજ આપવામાં આવેલી પર્યાવરણીય મંજૂરી યોગ્ય રીતે વિચાર્યા વિના આપવામાં આવી હતી અને તેથી ડેમ નિર્માણને આગળ વધારવાની મંજૂરી ન આપવી જોઈએ.આ પાસા પરનો કાયદો નર્મદા બચાવો આંદોલન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, [૨૦૦૦] ૧૦ સેક ૬૬૪ માં આ અદાલતના નિર્ણયમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યો છે.વર્તમાન કેસની જેમ સરદાર સરોવર પરિયોજનાના કેસમાં પણ ચાર સમાન શરતો લાદવામાં આવી હતી અને તે નીચે મુજબ છે:

"(i) એન.સી.એ. એ સુનિશ્ચિત કરશે કે પર્યાવરણીય સુરક્ષાનાં પગલાંનું આયોજન અને અમલીકરણ પ્રોજેક્ટ પર કામની પ્રગતિ સાથે સમાન રીતે કરવામાં આવે.

(ii) વિગતવાર સર્વેક્ષણોનો અભ્યાસ સૂચિત સમયપત્રક મુજબ હાથ ધરવામાં આવશે અને મૂલ્યાંકન માટે વિભાગને વિગતો ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવશે.

(iii) જળાશય ભરવામાં આવે તે પહેલાં જ કંટેક્શન એરિયા ટ્રીટમેન્ટ પ્રોગ્રામ અને પુનર્વસન યોજનાઓ પૂર્ણ થાય તે રીતે તૈયાર કરવામાં આવે.(iv) વિભાગને સમયાંતરે વિવિધ કામોની પ્રગતિ વિશે માહિતગાર રાખવા જોઈએ.

સરદાર સરોવર પરિયોજનાના કેસમાં આ અદાલતે પરિ-પાસુ શરતોને આધીન મંજૂરીની અસરની પણ તપાસ કરી છે.તેમાં એવું નોંધવામાં આવ્યું છે કે માળખાકીય પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવા બાબતે ત્રણ તબક્કાઓ છે-જેમાં પ્રથમ કલ્પના અથવા આયોજન, બીજો પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવાનો નિર્ણય અને ત્રીજો પ્રોજેક્ટનો અમલ છે.કોઈ પણ પ્રોજેક્ટની કલ્પના અને નિર્ણયને નીતિ વિષયક નિર્ણય તરીકે ગણવો પડે છે.

સરદાર સરોવર પ્રોજેક્ટ કેસમાં એવું પણ માનવામાં આવ્યું હતું કે જ્યારે બે કે તેથી વધુ વિકલ્પો શક્ય હોય અને સરકાર નીતિ વિષયક નિર્ણય લે ત્યારે અપીલ દ્વારા આ બાબતની ફરીથી તપાસ કરવી એ કોર્ટનું કાર્ય નથી.જરૂરી સામ્યતા

બાલ્કો એમ્પ્લોઈઝ યુનિયન (રજિ.) વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, [૨૦૦૨] ૨
એસ.સી.સી. ૩૩૩ માંથી પણ મેળવી શકાય છે.

એકવાર આવો વિચારાયેલો નિર્ણય લેવામાં આવે, પછી તેનો યોગ્ય અમલ ઝડપથી હાથ ધરવો જોઈએ.તેનું કામ કેવી રીતે કરવું તે નક્કી કરવાનું કામ સરકારનું છે.જ્યારે તેણે પ્રોજેક્ટના અમલ માટે એક પ્રણાલી મૂકી છે અને આવી પ્રણાલીને મનસ્વી ન કહી શકાય, ત્યારે કોર્ટે જે એકમાત્ર ભૂમિકા ભજવવાની છે તે એ સુનિશ્ચિત કરવાની છે કે પ્રણાલી જે રીતે કલ્પના કરવામાં આવી હતી તે રીતે કાર્ય કરે છે.તે નિર્ણયમાં એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે માળખાકીય પ્રોજેક્ટ રાખવો કે નહીં અને કયા પ્રકારનો પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવો અને તેને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવો તે પ્રશ્નો નીતિ નિર્માણ પ્રક્રિયાનો ભાગ છે અને અદાલતો નીતિ વિષયક નિર્ણય પર ચુકાદો આપવા માટે સક્ષમ નથી.જો કે, ચેતવણીની નોંધ લેવામાં આવી હતી કે અદાલતોની ફરજ છે કે તેઓ એ જુએ કે કોઈ નિર્ણય લેતી વખતે કોઈ કાયદાનું ઉલ્લંઘન ન થાય અને બંધારણ હેઠળ બાંધધરી આપવામાં આવેલા લોકોના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન ન થાય, સિવાય કે બંધારણ હેઠળ માન્ય હોય તે હદ સુધી.જ્યારે પર્યાવરણની સુરક્ષા સંબંધિત કાયદો ઘડવામાં આવ્યો હોય અને તે કાયદાને અમલમાં મૂકવામાં આવી રહ્યો હોય અને તે કાયદાને કોઈ પડકાર ન હોય, ત્યારે અદાલતોની ફરજ એ જોવાની રહેશે કે સરકાર અને અન્ય પ્રતિવાદીઓ કાયદા અનુસાર કાર્ય કરે છે અને અદાલતને આ

બાબતમાં વધુ તપાસ કરવાની કોઈ અન્ય જવાબદારી નથી.સરદાર સરોવર યોજનાના કેસમાં વ્યક્ત કરાયેલા અભિપ્રાય સાથે અમે આદરપૂર્વક સહમત છીએ અને આ કેસમાં ઉદ્ભવતા તથ્યોને પણ તે જ લાગુ પાડીએ છીએ.

વધુમાં, ઉપરોક્ત નિર્ણયમાં એવું નોંધવામાં આવ્યું હતું કે જે કિસ્સાઓમાં વર્તમાન પ્રકૃતિનો પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવામાં આવે છે, ત્યારે કોર્ટ ચોક્કસપણે ધ્યાનમાં રાખશે કે પર્યાવરણીય ચિંતાની તપાસ માત્ર ડૂબી ગયેલા વિસ્તારોના સંદર્ભમાં જ નહીં પરંતુ તેની આસપાસના વિસ્તારોના સંદર્ભમાં પણ થવી જોઈએ.આ સમગ્ર પરિયોજના પર તેની અસરની તપાસ કરવી પડશે અને સાથે સાથે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે ડેમના નિર્માણથી નહેરના પાણી જ્યાં પહોંચશે તે વિસ્તારોના પર્યાવરણમાં અનેકગણો સુધારો થશે.આ બંધોના નિર્માણથી સમગ્ર ભારતમાં લોકોએ જે લાભ મેળવ્યો છે તે ખૂબ જાણીતો છે અને તેથી સરદાર સરોવર પ્રોજેક્ટના કેસમાં પણ નિર્ણય લેવાયો હતો તેમ આ વિસ્તારમાં પાણી અને વીજળી પૂરી પાડવાના હેતુથી તેહરી નદી પર ઊંચો બંધ બાંધવાનો નિર્ણય કરવા બદલ સરકારને દોષી ઠેરવી શકાય નહીં.આવી પરિસ્થિતિઓમાં, પ્રસ્તાવિત પ્રોજેક્ટ સ્થળો અને ડૂબી જવાના વિસ્તારોમાં રહેતા લોકોનું વિસ્થાપન એક મહત્વનો મુદ્દો છે.તેથી, યોગ્ય રીતે તૈયાર કરાયેલ રાહત અને પુનર્વસન યોજનાની એકદમ જરૂર છે અને સરકાર પણ આ ચોક્કસ હકીકતથી વાકેફ હતી.તેથી, તેણે માત્ર ઘણી વખત આ બાબતની તપાસ જ નહોતી કરી,

પરંતુ પર્યાવરણ અને પુનર્વસન પાસાઓની તપાસ કરવા માટે ૧૭.૭.૧૯૯૬ના રોજ એક નિષ્ણાત સમિતિની રચના પણ કરી હતી.ઘણી વખત સરકારે આ બાબતની જુદા જુદા તબક્કામાં તપાસ કરી હતી અને સરકારે ફોલો અપ એક્શન પ્લાન પર પણ સક્રિયપણે વિચાર કર્યો હતો.હનુમંત રાવ સમિતિ (એચ.આર.સી.) દ્વારા આપવામાં આવેલા અહેવાલને સરકાર દ્વારા કેટલીક શરતોને આધીન સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો અને તે મુજબ આ યોજનાનો અમલ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

તેથી, કાર્યવાહીના આ અંતિમ તબક્કામાં, એ વિચારવું ખૂબ મોડું થઈ ગયું છે કે આ પ્રોજેક્ટ બનાવવા માટે શા માટે નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો અથવા પ્રોજેક્ટ ચાલુ રાખવા માટે શા માટે નિર્ણયો લેવામાં આવ્યા છે, જો કે એક તબક્કે એવું વિચારવામાં આવ્યું હતું કે તેને ચાલુ રાખવું યોગ્ય નહીં હોય.

આ સ્પષ્ટતાઓ સાથે, હવે આપણે સલામતી અને શરતી મંજૂરીના ચોક્કસ પાસાઓ તરફ આગળ વધીશું.

સલામતી પાસાં: ઉત્તરાંચલ રાજ્યના ગઢવાલ શહેરની નજીકમાં ભાગીરથી અને ભિલાંગના નદીઓના સંગમ પર તેહરી બંધનું નિર્માણ કરવામાં આવી રહ્યું છે.અરજદારોના જણાવ્યા અનુસાર ડેમનું માળખું પોતે જ સલામત નથી અને

એવો પણ આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે કે તેના અસ્તિત્વથી સમગ્ર હિમાલય ક્ષેત્રની ધરતીકંપની સંવેદનશીલતા વધે છે. પુષ્કળ સાવચેતીના માર્ગે તેઓ ઈચ્છે છે કે સંબંધિત સત્તાવાળાઓ મહત્તમ વિશ્વસનીય ભૂકંપ સામે ડેમની ભૂકંપની સંવેદનશીલતાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ત્રિ-પરિમાણીય (3D) બિન-રેખીય પરીક્ષણ કરે. કોઈપણ ડેમ નિષ્ફળતાની અણધારી ઘટનામાં નુકસાનની તીવ્રતાનો અંદાજ કાઢવા માટે તેઓ કમ્પ્યુટર સિમ્યુલેટેડ ડેમ બ્રેક એનાલિસિસ પર પણ આગ્રહ રાખે છે. પ્રતિવાદીઓએ રજૂઆત કરી હતી કે તેમણે આવા પરીક્ષણોની શક્યતાની શોધ કરી હતી અને એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યા હતા કે વર્તમાન કેસમાં આવા પરીક્ષણો ન તો વ્યવહારુ છે કે ન તો જરૂરી છે.

ઉત્તરદાતાઓએ ઉમેર્યું હતું કે ભૂકંપની ચોક્કસ આકારણી, ગતિશીલ ગુણધર્મો નક્કી કરવા માટે ભરણ સામગ્રીનું પરીક્ષણ અને વિગતવાર ગતિશીલ વિશ્લેષણ સંબંધિત અભ્યાસો બે એજન્સીઓ દ્વારા સ્વતંત્ર રીતે હાથ ધરવામાં આવ્યા હતા; તે એ છે કે ભૂકંપ એન્જિનિયરિંગ વિભાગ, રૂસ્કી યુનિવર્સિટી અને હાઈડ્રો પ્રોજેક્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (એચપીઆઈ), મોસ્કો; તેમના અભ્યાસોના પરિણામો સૂચવે છે કે તેહરી માટે પસંદ કરાયેલા માટી અને ખડક ભરેલા ડેમ ભૂકંપ સંભવિત વિસ્તારોમાં તેમની મોટી જડતા, ઉચ્ચ અવમંદન અને ઉચ્ચ લવચીકતાને કારણે સૌથી સલામત માનવસર્જિત માળખાં છે; ડેમની ભરણ સામગ્રીને કોંક્રિટ જેવી ઘનતામાં સંકુચિત કરવામાં આવી રહી છે, જે લવચીકતા જાળવી રાખીને ઉચ્ચ તાકાત પ્રદાન કરે છે; ડેમના ઉપરના અને નીચેના ભાગ માટે પ્રમાણમાં સપાટ

ઢોળાવ અપનાવવામાં આવ્યા છે, જે સમાન ઉચ્ચ ભૂકંપ સંભવિતતાવાળા પ્રદેશોમાં બાંધવામાં/આયોજન કરાયેલા કેટલાક તાજેતરના ઉચ્ચ ડેમોમાં પૂરા પાડવામાં આવેલા ઢોળાવ કરતાં વધુ સપાટ છે; તેથી, તેહરી ડેમ એક નિષ્ફળતા-સુરક્ષિત માળખું છે અને આ વિસ્તારના સૌથી ખરાબ ભૂકંપની પરિસ્થિતિ સામે ડિઝાઇન સલામત હોવાનું જણાયું છે, પછી ભલે આ પરીક્ષણો માટે ખૂબ જ રૂઢિચુસ્ત અને ગંભીર સિસ્મિક પરિમાણો માનવામાં આવ્યા હોય.ભારતીય ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય સર્વેક્ષણના મહાનિર્દેશકના અધ્યક્ષપણા હેઠળ એક ઉચ્ચ સ્તરીય સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી, જેમાં કેન્દ્રીય જળ આયોગના સભ્યો, રાષ્ટ્રીય ભૂભૌતિક સંશોધન સંસ્થાના નિર્દેશક, ભૂકંપ ઇજનેરી વિભાગના વડા, રૂરકી યુનિવર્સિટી અને દરિયાઈ વિકાસ વિભાગના તત્કાલીન સચિવ ડૉ. વી.કે. ગૌરનો સમાવેશ થાય છે, જેઓ ડેમની સલામતી સંબંધિત મુદ્દાઓની તપાસ કરશે.સમિતિએ તેના અહેવાલમાં સ્થાપિત કર્યું હતું કે રિચટર સ્કેલ પર ૮+ના મોટા ભૂકંપની સંભવિત ઘટનાના સૌથી ખરાબ દશ્યમાં પણ ડેમ સાઈટથી ૧૫ કિમી નીચેની ઊંડાઈએ સંભવિત સ્થાન સાથે તે સુરક્ષિત રહેશે.તેઓએ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો કે ડેમની ડિઝાઇન સલામત છે અને ઉમેર્યું કે ભૂકંપથી ઉદ્ભવતા તમામ જોખમોની નોંધ લેવામાં આવી છે અને આયોજનમાં તેની કાળજી લેવામાં આવી છે.તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટની.

આપણી સમક્ષના દસ્તાવેજો પરથી એવું જાણવા મળે છે કે સરકારે આ બાબતને ભૂંડપ નિષ્ણાત પ્રો.ને પણ મોકલી હતી.જય કૃષ્ણ જે ઇન્ટરનેશનલ એકેડેમી ઓફ અર્થકવેક એન્જિનિયરિંગના ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ અને રૂરકી યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ પણ હતા.તેમણે આ બાબતની તપાસ કરી અને અભિપ્રાય આપ્યો કે, "તેહરી પરિયોજના માટેનો પ્રસ્તાવિત બંધ વિભાગ આ વિસ્તારની ભૂંડપની દષ્ટિએ સલામત છે" અને "કારણ કે નિર્ણય લેવાના લગભગ દરેક પગલા પર રૂઢિચુસ્તતા દાખલ થઈ છે, તેથી બંધની સલામતીનું એકંદર પરિબળ ભવિષ્યમાં ભૂંડપના કોઈપણ જોખમને દૂર કરવા માટે પૂરતું ઊંચું છે."ભારતીય ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય સર્વેક્ષણના મહાનિર્દેશકનો સમાવેશ કરતું આગામી નિષ્ણાત જૂથે ૨૫.૭.૧૯૯૧ના રોજ એક અહેવાલ તૈયાર કર્યો હતો અને ભલામણ કરી હતી કે ઉચ્ચ સ્તરીય સમિતિના અહેવાલો અને પ્રો. દ્વારા આપવામાં આવેલી સમીક્ષા.જય કૃષ્ણનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.ડેમની ધરતીકંપની સ્થિરતાનું વધુ પરીક્ષણ મોસ્કોની હાઈડ્રો પ્રોજેક્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં ૧.૩૬ ગ્રામના મહત્તમ ઊર્ધ્વ પ્રવેગ અને ૦.૭૨ ગ્રામના આડા પ્રવેગ માટે ગેઝલી ભૂંડપના વાસ્તવિક એક્સેલેરોગ્રામ સામે એક સાથે કાર્ય કરવામાં આવ્યું હતું અને ડેમની ડિઝાઈન ફરીથી સલામત હોવાનું જણાયું હતું.જો કે ડેમની ડિઝાઈનની અગાઉ બે અલગ-અલગ એજન્સીઓ દ્વારા સ્વતંત્ર રીતે તપાસ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ ફરીથી તેની તપાસ કરવામાં આવી હતી અને તે જાણવા મળ્યું હતું કે આ પ્રોજેક્ટ સલામત હોવાનું જણાય છે.ત્યારબાદ, આ અરજીની પેન્ડન્સી

દરમિયાન, અમુક વર્તુળોમાં વ્યક્ત થયેલા ભયને દૂર કરવા માટે, ભારત સરકારે જૂન ૧૯૯૬માં પાંચ નિષ્ણાતોના જૂથની નિમણૂક કરી હતી, જેઓ તેહરી ડેમની સલામતી સંબંધિત સંબંધિત વૈજ્ઞાનિક અને તકનીકી અહેવાલો અને અન્ય માહિતીની તપાસ કરે અને સરકારને વિચારણા માટે ભલામણો કરે. નિષ્ણાતોની પસંદગીમાં, શ્રી સુંદરલાલ બહુગુણા, જેઓ તેહરી ડેમના નિર્માણ સામેની ચળવળનું નેતૃત્વ કરી રહ્યા છે, તેઓ પણ સંકળાયેલા હતા અને તેમણે ત્રણ સિસ્મોલોજિસ્ટ ઉપરાંત બે ઈજનેરોને સામેલ કરવાની ભલામણ કરી હતી. આમ તમામ પાંચ નિષ્ણાતોના નામ શ્રી બહુગુણા દ્વારા સૂચવવામાં આવ્યા હતા. પાંચ નિષ્ણાતોના જૂથે, ટિહરી ડેમની સિસ્મિક સલામતી સંબંધિત વિવિધ મુદ્દાઓ પર વિગતવાર ચર્ચા કર્યા પછી, નિષ્કર્ષ આપ્યો કે ડેમની સિસ્મિક સલામતીના વ્યાપક મૂલ્યાંકન માટે તાજેતરની વૈચારિક અને ગણતરી ક્ષમતાઓમાં પ્રગતિનો ઉપયોગ કરીને બે મુખ્ય કવાયતો પૂર્ણ કરવાની જરૂર છે અને તે છે, (i) તમામ ટિહરી ડેમ સાઇટ પર સિસ્મિક જોખમનું જથ્થાત્મક અંદાજ, અને (ii) ટિહરી ડેમની હાલમાં ડિઝાઇન કરેલી કામગીરીનું મૂલ્યાંકન, જો તે સાઇટ પર અંદાજિત સિસ્મિક જોખમને ખુદ્દું હોય તો. તે મુજબ, નિષ્ણાતોના જૂથે તેમના પોતાના નક્કી કરેલા પરિમાણો અને પદ્ધતિઓ પર જરૂરી કવાયતો હાથ ધરી હતી. આ જૂથે મોટા બંધો પરના આંતરરાષ્ટ્રીય આયોગની બંધો અને ભૂકંપ વિષયક વિશ્લેષણ પ્રક્રિયા અને બંધની રચના પરની માર્ગદર્શિકાને પણ ધ્યાનમાં લીધી હતી. આ સામગ્રીઓના આધારે નિષ્ણાતોના જૂથે આખરે ૧૮.૨.૧૯૯૮ના રોજ અહેવાલ

રજૂ કર્યો હતો.તેઓએ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો હતો કે ડેમની વર્તમાન ડિઝાઇન ડેમ-જળાશય પ્રણાલીના આર્થિક કામગીરીના જીવનકાળ દરમિયાન મહત્તમ વિશ્વસનીય ભૂકંપનો સામનો કરવા માટે માળખાકીય રીતે સલામત હોવાની અપેક્ષા છે."નિષ્ણાતોનું જૂથ તેમની ઉપર જણાવેલી ભલામણોમાં સર્વસંમત હતું.જો કે, પૂરતી સાવચેતીના ભાગરૂપે, ચાર નિષ્ણાતોએ સૂચન કર્યું હતું કે (i) મહત્તમ વિશ્વસનીય ભૂકંપ સામે તેની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ડેમનું ૩-ડી બિન-રેખીય વિશ્લેષણ અને (ii) પાણીના અનિયંત્રિત પ્રકાશનની અસંભવિત ઘટનામાં, પરિણામો ઓછામાં ઓછા હોય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે ડેમ તૂટવાના સિમ્યુલેટેડ વિશ્લેષણ હાથ ધરવામાં આવે.ચાર નિષ્ણાતો અને પાંચમા નિષ્ણાંત વચ્ચે માત્ર આ બે વધારાના અભ્યાસોને પુષ્કળ સાવચેતીના પગલા તરીકે હાથ ધરવાની જરૂરિયાત અંગે મતભેદ હતો.ભારત સરકારે નિષ્ણાતોના જૂથનો અહેવાલ મળ્યા બાદ, કેન્દ્રીય જળ આયોગ સાથે પરામર્શ કરીને પાંચ નિષ્ણાતોમાંથી ચારની વધુ ભલામણોની તપાસ કરી હતી, જે સરકારની એક તકનીકી સંસ્થા છે અને નદી ખીણ યોજનાઓના આયોજન અને ડિઝાઇન માટે દેશની નોડલ એજન્સી છે, જેમણે બદલામાં નિષ્ણાતોના જૂથના અહેવાલને ભલામણ કરેલ કામને પુષ્કળ સાવધાની સાથે હાથ ધરવાની જરૂરિયાત સાથે સિસ્ટમિક ડિઝાઇન પરિમાણો પરની રાષ્ટ્રીય સમિતિને મોકલ્યો હતો, જે એક સ્થાયી તકનીકી સમિતિ છે અને તેણે પોતાના મંતવ્યો રજૂ કર્યા હતા.વધુમાં, વિવિધ પાઠ્યપુસ્તકો અને અન્ય એજન્સીઓ દ્વારા હાથ ધરવામાં

આવેલા અભ્યાસો દ્વારા પુષ્કળ સામગ્રી મૂકવામાં આવી છે.અમે વિચારીએ છીએ કે આ વિગતોમાં ઊંડા ઊતરવું અમારા માટે શક્ય પણ નથી અને યોગ્ય પણ નથી.ભારત સરકારે તેના મંતવ્યોને ધ્યાનમાં લીધા પછી આખરે નિર્ણય લીધો કે ચાર નિષ્ણાતો દ્વારા ભલામણ કરાયેલ કામ હાથ ધરવાની કોઈ જરૂર નથી અને પ્રોજેક્ટને પૂરતી સાવધાની અને મંજૂરી આપી દેવામાં આવી હતી.

ટિહરી બંધ વિરોધી સંઘર્ષ સમિતિ વિ. યુ.પી. રાજ્યમાં, [૧૯૯૨] સપ.એચ આઈ સેક ૪૪, ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૯૦ ના રોજ મંજૂરી આપવા બાબતે એક રિટ અરજીમાં આ કોર્ટ સમક્ષ પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો અને આ કોર્ટે સલામતીના પાસાઓની તપાસ કરી જે કોર્ટના ધ્યાનમાં લાવવામાં આવ્યા હતા અને એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે આપવામાં આવેલી મંજૂરી સલામતી અને પર્યાવરણીય પાસાઓ પર સરકાર દ્વારા વિચારણા ન કરવાના પરિણામે આપવામાં આવી ન હતી અને ખાસ કરીને એ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને તપાસ કરવામાં આવી હતી કે પ્રોજેક્ટનું સ્થળ ભૂકંપ સંભવિત વિસ્તારમાં છે અને આ કોર્ટે રેકૉર્ડની ચોક્કસ તપાસ કર્યા પછી જોયું કે MoEF ની પર્યાવરણીય મૂલ્યાંકન સમિતિ, સચિવોની સમિતિ, વૈજ્ઞાનિક અને વિશિષ્ટ સંસ્થાઓના નિષ્ણાતોની બનેલી ઉચ્ચ સ્તરીય સમિતિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા એક જાણીતા નિષ્ણાત દ્વારા પ્રોજેક્ટને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યો હતો અને તેથી, સરકારે પ્રોજેક્ટની સલામતીના પ્રશ્નને વિવિધ વિગતોથી એક કરતા વધુ વખત ધ્યાનમાં લીધો અને

નિષ્ણાતોના અહેવાલોથી સંતુષ્ટ થયા પછી પ્રોજેક્ટને મંજૂરી આપી.તે સંજોગોમાં, આ અદાલતે તેમાં દખલ ન કરવાનું યોગ્ય માન્યું.આ અદાલતે સલામતીની ચિંતાઓ સાથે કામ કર્યું અને કહ્યું હતું કે:

.....અમારા મતે અદાલત માત્ર તપાસ કરી શકે છે અને એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકે છે કે શું સરકાર અરજદારો દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલા આંતરિક જોખમથી સભાન હતી અને શું તેણે ડેમની સલામતી માટે પોતાનું મન લાગુ કર્યું હતું.અમે પહેલાથી જ વિગતવાર તથ્યો આપ્યા છે, જે દર્શાવે છે કે સરકારે નિષ્ણાતો દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા અભિપ્રાયોના પ્રકાશમાં અનેક પ્રસંગોએ આ પ્રશ્ન પર વિચાર કર્યો છે.સરકાર નિષ્ણાતોના અહેવાલથી સંતુષ્ટ હતી અને ત્યારબાદ જ આ પ્રોજેક્ટને મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.

વર્તમાન કેસમાં સરકારે, આ અદાલતના નિર્ણય પછી પણ, જેણે તેહરી બંધ વિરોધી સંઘર્ષ સમિતિના કેસ (ઉપર) માં સલામતીના પાસાઓ પર સરકારના નિર્ણયમાં દખલ કરી ન હતી, ફરીથી સાવચેતીના ભાગરૂપે સલામતીના પાસાઓની ગંભીરતાથી તપાસ કરી.ભારત સરકારના વિદ્યુત મંત્રાલયનું ૧.૨.૧૯૯૯નું ઓફિસ મેમોરેન્ડમ અમારી સમક્ષ આ સ્થિતિની સાક્ષી પૂરે છે.ડેમની સલામતીથી સંતુષ્ટ થયા બાદ સરકારે આગળના કામો માટે લીલી ઝંડી

આપી હતી.અગાઉના નિર્ણયની માત્ર પુનઃમુલાકાતને ડેમની સલામતી અંગે શંકાના સંકેત તરીકે ગણી શકાય નહીં.જો સરકાર ઈચ્છતી હોય તો તેઓ આ પ્રોજેક્ટ છોડી શકતી હતી.૩૦ બિન-રેખીય પરીક્ષણો અથવા ડેમ બ્રેક વિશ્લેષણ હાથ ધરવાની આવશ્યકતા અથવા અસરકારકતાને સરકારે ધ્યાનમાં લીધી હતી અને જો સરકારે સંબંધિત નિષ્ણાત સંસ્થાઓના અભિપ્રાય પર આવા પરીક્ષણો ન કરવાનો નિર્ણય લીધો હોય, તો કોર્ટ સરકારને આવા પરીક્ષણો માટે જવાબી સલાહ આપી શકે નહીં સિવાય કે તે નિર્ણયમાં ભ્રેષ, મનસ્વીતા અથવા અતાર્કિકતાને આભારી હોય.સરકારનો નિર્ણય કોઈ પણ નાણાકીય મર્યાદાઓ અથવા તકનીકી બી અભિપ્રાય અંગેની અનિશ્ચિતતા પર આધારિત નથી.તે સ્પષ્ટપણે એવો મત ધરાવતો હતો કે છેલ્લી સમિતિ સર્વસંમત હતી કે જે ટિહરી બંધ બાંધવામાં આવશે તે સુરક્ષિત છે, પરંતુ પુષ્કળ સાવચેતી પર આધારિત સલાહ સ્વીકારવામાં આવી ન હતી.પરિણામે, આપણે ડેમના સલામતી પાસાઓની ફરીથી તપાસ કરવાની જરૂર નથી.

આ અદાલત કોઈપણ પ્રોજેક્ટની સલામતી સંબંધિત વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણની અદ્યતન બાબતો પર ચુકાદો આપી શકે નહીં.વિજ્ઞાનના નિષ્ણાતો સલામતી અને સંલગ્ન બાબતો પર નિર્ણય લેતી વખતે પોતે પણ તેમના મંતવ્યોમાં ભિન્ન હોઈ શકે છે.નિષ્ણાતોના વિરોધી મંતવ્યોને પણ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી યોગ્ય રીતે ધ્યાનમાં લેવા પડશે.જ્યારે સરકાર અથવા સંબંધિત

સત્તાવાળાઓ તમામ ઢ્રષ્ટિકોણોની યોગ્ય વિચારણા અને મનની સંપૂર્ણ અરજી પછી નિર્ણય લે છે, ત્યારે કોર્ટ માટે દખલ કરવી યોગ્ય નથી.આવી બાબતો સરકાર અથવા અમલીકરણ એજન્સીની પરિપક્વ સમજદારી પર છોડી દેવી જોઈએ.તે તેમની વિશેષતા છે.આવા કિસ્સાઓમાં, જો પરિસ્થિતિની માંગ હોય, તો અદાલતોએ ઈ-વહીવટી કાયદાના સુસ્થાપિત સિદ્ધાંતોના નમૂનાના આધારે માત્ર એક અલગ નિર્ણય લેવો જોઈએ.જો આવો કોઈ નિર્ણય અપ્રસ્તુત વિચારણા અથવા સામગ્રીની વિચારણા ન કરવા પર આધારિત હોય અથવા સંપૂર્ણપણે મનસ્વી હોય, તો અદાલત માર્ગમાં આવશે.અહીં વિચારવાનો એકમાત્ર મુદ્દો એ છે કે શું નિર્ણય લેનારી એજન્સીએ સારી રીતે માહિતગાર નિર્ણય લીધો છે કે નહીં.જો જવાબ 'હા' હોય, તો દખલ કરવાની જરૂર નથી.આવા કિસ્સાઓમાં વિચારણા નિર્ણયની પ્રક્રિયામાં હોય છે, તેના ગુણોમાં નહીં.એફ. આ સંદર્ભમાં, એ.પી. પ્રદૂષણ નિયંત્રણ બોર્ડ વિ. પ્રો. એમ.વી. નાયડુ (નિવૃત્ત) અને અન્ય, (૧૯૯૯] ૨ એસ.સી.સી. ૭૧૮ માં આ કોર્ટના નિર્ણય પર આધાર રાખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.તે નિર્ણયમાં, આ અદાલતે જોયું કે જટિલ પ્રકૃતિના વૈજ્ઞાનિક મુદ્દાઓમાં અનિશ્ચિતતા પરિણમે છે, ત્યારે સંદર્ભ એક વિશિષ્ટ તકનીકી/નિષ્ણાત સંસ્થાનો કરવો પડે છે અને માત્ર અદાલતના વહીવટી કાયદાના જાણીતા સિદ્ધાંતો પર બાબતનો નિર્ણય કરવો નહીં, જો તમામ સંબંધિત બાબતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવી હોય તો બાબતની ફરીથી તપાસ કરવી નહીં.વર્તમાન કેસમાં, જ્યારે એક વખત આ કોર્ટ દ્વારા અગાઉના પ્રસંગે

સલામતીના પાસાઓ પર નિર્ણય આપવામાં આવ્યો હતો અને ત્યારબાદ આ બાબતની ફરીથી સરકાર દ્વારા વિવિધ એજન્સીઓ દ્વારા તપાસ કરવામાં આવી હતી અને પુષ્કળ સાવચેતી દ્વારા વધુ પરીક્ષણની આવશ્યકતા સંબંધિત હોવી જોઈએ કે નહીં તે અંગે નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે અમને નથી લાગતું કે અમે આવા નિર્ણય પર ચુકાદો આપી શકીએ, ખાસ કરીને જ્યારે ડેમની સલામતી અંગે નિષ્ણાતોમાં કોઈ મતભેદ નથી.પાંચમાંથી ચાર નિષ્ણાતો દ્વારા આવા અભ્યાસો માત્ર પુષ્કળ સાવચેતી દ્વારા સૂચવવામાં આવ્યા હતા.આમ, વિવિધ અહેવાલો અને બંને પક્ષો દ્વારા આધારિત પાઠ્યપુસ્તકોમાં વ્યક્ત કરવામાં આવી છે તેમ, તેની ઉપયોગીતા અથવા આવશ્યકતા પર જ શંકા હોવાથી, એ.પી. પ્રદૂષણ નિયંત્રણ બોર્ડના કેસ (ઉપર) માં જણાવવામાં આવેલ સિદ્ધાંત લાગુ કરી શકાતો નથી.તે નિર્ણયમાં એવું નોંધવામાં આવ્યું હતું કે વિજ્ઞાનની અપૂર્ણતાને કારણે સાવચેતીના સિદ્ધાંતને કારણે પર્યાવરણીય કેસોમાં પુરાવાના બોજની સિદ્ધાંત તરફ દોરી જાય છે, જ્યાં પ્રસ્તાવિત ક્રિયાઓની હાનિકારક અસરની ગેરહાજરીના સંદર્ભમાં બોજ એવા લોકો પર મૂકવામાં આવે છે જેઓ વર્તમાન સ્થિતિને બદલવા માગે છે.આ નિર્ણય પર વિગતવાર વિચાર કર્યા પછી, નર્મદા બચાવો આંદો/આનના કેસમાં (ઉપર) તે યોજાય છે: _

"અમને લાગે છે કે 'સાવચેતીનો સિદ્ધાંત' અને જે વ્યક્તિ યથાસ્થિતિ બદલવા માંગે છે તેના પર પુરાવાનો સંબંધિત બોજ

સામાન્ય રીતે પ્રદૂષણ અથવા અન્ય પ્રોજેક્ટ અથવા ઉદ્યોગના કિસ્સામાં લાગુ થશે, જ્યાં નુકસાનની હદ જાણીતી નથી.જ્યારે નુકસાન અથવા પ્રદૂષણની સંભવિત હદ વિશે માહિતી અથવા સામગ્રીના અભાવને કારણે અનિશ્ચિતતાની સ્થિતિ હોય, ત્યારે ઈકોલોજી સંતુલન જાળવવા માટે, તે સંતુલન જળવાઈ રહેશે તે સાબિત કરવાનો બોજ ઉદ્યોગ અથવા એકમ પર હોવો જોઈએ જે પ્રદૂષણનું કારણ બની શકે છે.બીજી બાજુ જ્યાં ઉદ્યોગની સ્થાપનાની પરિસ્થિતિની પર્યાવરણ અથવા પર્યાવરણ પર અસર જાણીતી છે, ત્યાં જોવાનું એ છે કે જો પર્યાવરણને નુકસાન થવાની સંભાવના હોય, તો તેને સરભર કરવા માટે કયા ઉપાયો કરી શકાય છે.માત્ર એટલા માટે કે પર્યાવરણમાં પરિવર્તન આવશે, એવું માનવાનું કોઈ કારણ નથી કે પર્યાવરણીય આપત્તિ આવશે.જ્યારે પ્રોજેક્ટની અસર જાણીતી હોય છે ત્યારે ટકાઉ વિકાસનો સિદ્ધાંત અમલમાં આવશે જે સુનિશ્ચિત કરશે કે પર્યાવરણીય સંતુલન જાળવવા માટે ઘટાડાનાં પગલાં લેવામાં આવે અને લઈ શકાય.ટકાઉ વિકાસનો અર્થ એ છે કે વિકાસનો કયો પ્રકાર અથવા હદ બની શકે છે, જે કુદરત/પર્યાવરણ દ્વારા ઘટાડા સાથે અથવા ઘટાડા વગર ટકી શકે છે.

વર્તમાન કેસમાં, આપણે પ્રદૂષણ ફેલાવતા ઉદ્યોગ સાથે સંબંધિત નથી, જે સ્થાપિત થઈ રહ્યો છે.જેનું નિર્માણ થઈ રહ્યું છે તે એક મોટો બંધ છે.આ બંધ ન તો પરમાણુ સ્થાપના છે કે ન તો પ્રદૂષણકારક ઉદ્યોગ છે.બંધના નિર્માણથી પર્યાવરણમાં ફેરફાર થશે એમાં કોઈ શંકા નથી, પરંતુ સરદાર સરોવર જેવા મોટા બંધના નિર્માણથી પર્યાવરણીય આપત્તિ સર્જશે એવું માનવું યોગ્ય નથી.ભારત પાસે બંધોના નિર્માણનો ૪૦ વર્ષથી વધુનો અનુભવ છે.અનુભવ એવું નથી દર્શાવતો કે મોટા બંધનું નિર્માણ ખર્ચ અસરકારક નથી અથવા તે પર્યાવરણીય અથવા પર્યાવરણીય અધોગતિ તરફ દોરી જાય છે.તેનાથી વિપરીત મોટા બંધોના નિર્માણ સાથે પર્યાવરણીય ઉન્નયન થયું છે.ડેમના નિર્માણથી પર્યાવરણ પર શું અસર થાય છે તે ભારતમાં જાણીતું છે અને તેથી, એ.પી. પ્રદૂષણ નિયંત્રણ બોર્ડના કેસમાં લેવાયેલા નિર્ણયને વર્તમાન કેસમાં લાગુ પાડવામાં આવશે નહીં.[પૃષ્ઠ ૭૨૭-૭૨૮ પર]

શરતી મંજૂરી સંબંધિત પાસાં

અન્ય મુદ્દાઓ તરફ ધ્યાન દોરતા પહેલા, પર્યાવરણની જાળવણી અને વિકાસને લગતા કેટલાક પાસાઓ પર ધ્યાન આપવું પડશે.વેલ્થોર સિટીઝન્સ વેલ્ફેર ફોરમ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, [૧૯૯૬) ૫ એસસીસી ૬૪૭ અને એમસી મહેતા વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, [૨૦૦૨) ૪ એસસીસી ૩૫૬માં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે પર્યાવરણની સુરક્ષા અને વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચેનું સંતુલન માત્ર 'ટકાઉ વિકાસ'ના સિદ્ધાંતનું સખત પાલન કરીને જ જાળવી શકાય છે.આ એક વિકાસ વ્યૂહરચના છે જે આવનારી પેઢીઓની જરૂરિયાતોને સંતોષવાની ક્ષમતા પર વાટાઘાટો કર્યા વિના વર્તમાનની જરૂરિયાતોને પૂરી કરે છે.ટકાઉ વિકાસનું કડક પાલન આપણને એવા માર્ગ પર મૂકશે જે પર્યાવરણનું રક્ષણ કરતી વખતે વિકાસ સુનિશ્ચિત કરે છે, એક એવો માર્ગ જે તમામ લોકો અને તમામ પેઢીઓ માટે કામ કરે છે.તે વર્તમાનની બાંધધરી અને ભવિષ્ય માટે વારસો છે.પર્યાવરણ સંબંધિત તમામ વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ પર્યાવરણનું સંતુલન જાળવી રાખીને વધુ લોકોને લાભદાયી હોવી જોઈએ.આ માત્ર ટકાઉ વિકાસના કડક પાલન દ્વારા સુનિશ્ચિત કરી શકાય છે, જેના વિના આવનારી પેઢીઓનું જીવન અસ્તિત્વમાં રહેશે નહીં. કેટલાંક કિસ્સાઓમાં અમે પુનરાવર્તન કર્યું છે કે સ્વચ્છ પર્યાવરણો

અધિકાર એ બાંધધરીકૃત મૂળભૂત અધિકાર છે.કદાચ અલગ સંદર્ભમાં, સમતા વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય, [૧૯૯૭) ૮ એસ.સી. ૧૯૧ અને મધુ કિશોર વિ. બિહાર રાજ્ય, [૧૯૯૬) ૫ સેક ૧૨૫ જેવા કેસોમાં વિકાસના અધિકારને પણ અનુચ્છેદ ૨૧ ના ઘટક તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો છે.

વિકાસના અધિકારને માત્ર આર્થિક સુધારણાના અધિકાર તરીકે ગણી શકાય નહીં અથવા તેને માત્ર બાંધકામ પ્રવૃત્તિઓ સુધી મર્યાદિત કરી શકાય નહીં.વિકાસના અધિકારમાં આર્થિક સુખાકારી કરતાં ઘણું વધારે સમાવિષ્ટ છે અને તેની વ્યાખ્યામાં મૂળભૂત માનવ અધિકારોની બાંધધરીનો સમાવેશ થાય છે.'વિકાસ' માત્ર જીએનપીની વૃદ્ધિ સાથે સંબંધિત નથી. ક્લાસિક કૃતિ – 'ડેવલપમેન્ટ એઝ ફ્રીડમ'માં નોબેલ વિજેતા અમર્ત્ય સેને નિર્દેશ કર્યો હતો કે 'વિકાસના મુદ્દાને માનવ અધિકારના વૈચારિક માળખાથી અલગ કરી શકાય નહીં'.આ વિચાર વિકાસના અધિકાર અંગેના યુ.એન. ઘોષણાપત્રનો પણ એક ભાગ છે.વિકાસના અધિકારમાં નાગરિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક પ્રક્રિયાના સમગ્ર વર્ણપટનો સમાવેશ થાય છે, જે લોકોની સુખાકારીમાં સુધારો કરવા અને તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતાની અનુભૂતિ માટે છે.તે માનવ અધિકારનો અભિન્ન ભાગ છે.અલબત્ત, બંધ અથવા મેગા પ્રોજેક્ટનું નિર્માણ

ચોક્કસપણે સંપૂર્ણ વિકાસના લક્ષ્યને હાંસલ કરવાનો પ્રયાસ છે.આવા કાર્યોને વિકાસ માટે અભિન્ન ઘટક તરીકે ગણી શકાય.

તેથી, પર્યાવરણ અને વિકાસના અધિકારો વચ્ચે સહજીવન સંતુલન જાળવવા માટે ટકાઉ વિકાસ સિદ્ધાંતનું પાલન અનિવાર્ય છે.પર્યાવરણનો અધિકાર એ મૂળભૂત અધિકાર છે.બીજી બાજુ વિકાસનો અધિકાર પણ એક જ છે.અહીં 'ટકાઉ વિકાસ'ના અધિકારને અલગ તારવી શકાય નહીં.તેથી, 'ટકાઉ વિકાસ' ની વિભાવનાને અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ 'જીવન' ના અભિન્ન અંગ તરીકે ગણવામાં આવે છે.આંતર-પેઢી સમાનતા જેવા ભારે ખ્યાલો હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય વિરુદ્ધ ગણેશ પુડ પ્રોડક્ટ્સ, [૧૯૯૫] ૬ એસસીસી ૩૬૩, જાહેર વિશ્વાસ સિદ્ધાંત એમ.સી. મહેતા વિરુદ્ધ કમલ નાથ, [૧૯૯૭] ૧ એસસીસી ૩૮૮ અને સાવચેતીના સિદ્ધાંત (વેલ્સોર નાગરિકો), જેને અમે અમારા પર્યાવરણીય ન્યાયશાસ્ત્રના અવિભાજ્ય ઘટકો તરીકે જાહેર કર્યા છે, તે માત્ર ટકાઉ વિકાસ સુનિશ્ચિત કરીને જ પોષી શકાય છે.

ટકાઉ વિકાસ સુનિશ્ચિત કરવો એ પર્યાવરણ સુરક્ષા અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ('ધ એક્ટ' માટે ટૂંકું નામ) ના લક્ષ્યોમાંનું એક છે અને અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ 'જીવનના અધિકાર'ની ખાતરી કરવા માટે તે ખૂબ જ જરૂરી છે.જો આ કાયદામાં ટકાઉ વિકાસ સુનિશ્ચિત કરવાની સત્તાઓ નહીં હોય, તો તે એક ઉજ્જડ શેલ બની

જશે.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ટકાઉ વિકાસ એ અધિનિયમના ઉદ્દેશ્ય અને હેતુને હાંસલ કરવાના સાધનોમાંનું એક છે, તેમજ અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ ‘જીવન’નું રક્ષણ પણ છે.આ સિદ્ધાંતની સ્વીકૃતિ આપણા પર્યાવરણીય ન્યાયશાસ્ત્ર અને બંધારણીય સંકલ્પમાં નવું જીવન પ્રદાન કરશે.આ અધિનિયમ હેઠળની સૂચનાઓનું સખત પાલન કરીને જ ટકાઉ વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અધિનિયમનો ઉદ્દેશ અને હેતુ – "પર્યાવરણનું રક્ષણ અને સુધારણા માટે જોગવાઈ કરવી" તેની સૂચનાઓનું સખત પાલન સુનિશ્ચિત કરીને જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.સંબંધિત સત્તાવાળાઓએ આ કાયદા હેઠળ તેમની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને ટકાઉ વિકાસની સંમતિ સુનિશ્ચિત કરવી પડશે.તેથી, આ કાયદા દ્વારા આપવામાં આવેલી સૂચનાઓ અથવા શરતોનું સખત પાલન કરવાની જરૂર છે.આમ આ કાયદા હેઠળની સત્તાને પાવર સિમ્પ્લિસિટર તરીકે ગણી શકાય નહીં, પરંતુ તે ફરજ સાથે જોડાયેલી સત્તા છે.રાજ્યની ફરજ છે કે તે કાયદા હેઠળની શરતો અથવા નિર્દેશોની પરિપૂર્ણતા સુનિશ્ચિત કરે. કડક પાલન વિના, અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ પર્યાવરણના અધિકારની ખાતરી આપી શકાતી નથી અને કાયદાનો હેતુ પણ નિષ્ફળ જશે.તેની શરતો પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા કલમ ૨૧ અને કાયદા હેઠળની જવાબદારી છે. પર્યાવરણ મંત્રાલય દ્વારા ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૯૦ના રોજ આપવામાં આવેલા આદેશ મુજબ તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટ માટે પર્યાવરણીય મંજૂરી સાથે જોડાયેલી શરતોને આ ડ્રાઈકોલથી જોવી પડશે.

તેહરી ડેમના ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૯૦ના પર્યાવરણીય મંજૂરી પ્રમાણપત્રનો સંબંધિત ભાગ નીચે શબ્દશઃ કાઢવામાં આવ્યો છે:

"તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટની શરૂઆત ૧૯૭૨માં ૬૦૦ મેગાવોટની સ્થાપિત ક્ષમતા માટે કરવામાં આવી હતી, જે હવે ત્રણ તબક્કામાં હાથ ધરવા માટે ૨૪૦૦ મેગાવોટ સુધી સુધારવામાં આવી છે.માહિતીનું એકત્રીકરણ અને પર્યાવરણીય કાર્ય યોજનાઓની તૈયારી હજુ પૂર્ણ થવાની બાકી છે.આ દરમિયાન વિવિધ પ્રોજેક્ટ સંબંધિત કામો પર ૪૪૦ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે. પાવર વિભાગ અને ઉત્તર પ્રદેશ સરકારે નિર્ધારિત સમયપત્રક અનુસાર તમામ વિગતવાર કાર્ય યોજનાઓ પૂરી પાડવાની અને એન્જિનિયરિંગ કામોના અમલીકરણ સાથે ત્વરિત અમલીકરણની ખાતરી આપી છે.તમામ પરિબલોને ધ્યાનમાં લીધા પછી, તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટને નીચેની શરતોને આધીન પર્યાવરણીય મંજૂરી આપવામાં આવી છે:

(એ) પ્રોજેક્ટ સત્તાવાળાઓએ આ હેતુ માટે રચાયેલી ઉચ્ચ સ્તરીય નિષ્ણાત સમિતિ દ્વારા ડેમની સલામતીના પાસાઓ અને ડિઝાઈનને મંજૂરી મેળવવી જોઈએ.

(બી) વ્યાપક પર્યાવરણીય વ્યવસ્થાપન યોજનાઓ નીચે દર્શાવ્યા મુજબ સમયબદ્ધ રીતે પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલયની સંતોષકારક રીતે ઘડવી જોઈએ અને મંજૂર કરાવવી જોઈએ:

૩.૧ કેચમેન્ટ એરિયા ટ્રીટમેન્ટ

ટિહરી હાઈડ્રો ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન (ટી.એચ.ડી.સી.)ની જવાબદારીઓ

(એ) ટી.એચ.ડી.સી., રિમોટ સેન્સિંગ એપ્લિકેશન્સ સેન્ટર, યુ.પી.ની ભલામણો અનુસાર, "ખૂબ ઊંચી" અને "ઊંચી" ધોવાણક્ષમતા વર્ગીકરણને અનુરૂપ ગંભીર રીતે ક્ષીણ થયેલા વિસ્તારોને ઓળખશે અને ઉત્તર પ્રદેશ સરકાર સાથે પરામર્શ કરીને આ વિસ્તારોની સારવાર માટે ૩૧.૧૨.૮૦ સુધીમાં કાર્ય યોજનાઓ તૈયાર કરશે.

(b) તૈયાર કરાયેલી કાર્ય યોજનાઓ વિગતવાર વાર્ષિક કાર્ય યોજનાઓના આધારે ૩૧.૧૨.૧૯૮૫ પહેલાં જળગ્રહણ વિસ્તારની સારવાર પૂર્ણ થાય તે સુનિશ્ચિત કરશે.

(સી) ટી.એચ.ડી.સી. કાર્ય યોજનાઓનો અમલ કરવા માટે તમામ આવશ્યક સંસાધનો વાર્ષિક ધોરણે ઉત્તર પ્રદેશ સરકારના નિકાલ પર મૂકશે.

યુપી સરકારની જવાબદારીઓ.

યુ.પી. સરકાર ૩૧.૧૨.૧૯૯૦ સુધીમાં કેચમેન્ટ વિસ્તારની સારવાર માટે વ્યાપક કાર્ય યોજનાઓ તૈયાર કરવામાં અને ૩૧.૧૨.૧૯૯૫ સુધીમાં ટી.એચ.ડી.સી. દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવેલા સંસાધનો સાથે આ કાર્ય યોજનાઓનો અમલ કરવામાં સહકાર આપશે.

૩.૨ પુનર્વસન

ટી.એચ.ડી.સી. એક પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા દ્વારા, વિસ્થાપિતોના જીવનધોરણ પર આ પ્રોજેક્ટની અસર ન થાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે જરૂરી પગલાંનો સામાજિક-આર્થિક અભ્યાસ હાથ ધરશે. આ અભ્યાસ ૩૦.૬.૧૯૯૧ સુધીમાં પૂર્ણ થશે. ટી.એચ.ડી.સી. પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલય દ્વારા એમ.ઈ.એફ.ના અભ્યાસ અહેવાલને ધ્યાનમાં લીધા પછી પુનર્વસન માટે જે ભલામણો

કરવામાં આવશે તેનો અમલ કરશે. કોટેશ્વર ડેમને અસર કરતી વસ્તી તેમજ જળાશયની કિનારે રહેતા અને અસર થવાની સંભાવના ધરાવતા લોકો માટે પુનર્વસન પેકેજ ૩ થી ૧.૩ પહેલાં તૈયાર કરવામાં આવશે.૧૯૯૧.

૩.૩.કમાન્ડ એરિયા ડેવલપમેન્ટ

યુ.પી. સરકાર ૩૧.૩.૧૯૯૧ સુધીમાં તેહરી પ્રોજેક્ટમાંથી સિંચાઈ પામતા વિસ્તારો માટે કમાન્ડ એરિયા ડેવલપમેન્ટ માટે યોજના તૈયાર કરશે અને ૩૧.૩.૧૯૯૫ સુધીમાં આ પેકેજનો અમલ કરશે.

૩.૪.વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ

ટી.એચ.ડી.સી. આ વિસ્તારમાં ડૂબી રહેલી વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ તેમજ સંબંધિત કામોથી અસરગ્રસ્ત વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરશે, જેથી વનસ્પતિ ઉદ્યાનોની સ્થાપના સાથે પુનઃપ્રાપ્તિ યોજનાઓ પર કામ કરી શકાય.વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિનો અભ્યાસ મે, ૧૯૯૧ સુધીમાં પૂર્ણ થવો જોઈએ અને ત્યારબાદ બાંધકામ શરૂ થાય તે પહેલાં અમલ કરવા માટે કાર્ય યોજના તૈયાર કરવી જોઈએ.

૩.૫. પાણીની ગુણવત્તાની જાળવણી

(એ) ટી.એચ.ડી.સી. જળાશયના પાણીની ગુણવત્તા પર નજર રાખવા માટે પાણીની ગુણવત્તા પર નજર રાખવા માટે સ્ટેશન સ્થાપશે.

(બ) ટી.એચ.ડી.સી. પાણીની ગુણવત્તા જાળવવા માટે જરૂરી પગલાં ઘડવા માટે પાણીની ગુણવત્તા મોડેલિંગ અભ્યાસ શરૂ કરશે અને આવા અભ્યાસ દ્વારા સૂચવવામાં આવેલા પગલાંનો અમલ કરવા માટે કાર્ય યોજના તૈયાર કરશે.૩.૬.આપત્તિ વ્યવસ્થાપન

ટી.એચ.ડી.સી. દ્વારા ૩૧.૩ સુધીમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપન યોજના તૈયાર કરવામાં આવશે.૧૯૯૧ સંભવિત અસરગ્રસ્ત વસ્તી અને વિસ્તારના અધિકારીઓ સાથે પરામર્શ કરીને.

૩.૭. ભગીરથી બેસિન મેનેજમેન્ટ ઓથોરિટી

પાવર વિભાગ ૩૧.૩ પહેલાં કાયદાકીય કાર્યવાહી દ્વારા
વૈધાનિક ધોરણે ભાગીરથી બેસિન મેનેજમેન્ટ ઓથોરિટીની
સ્થાપના સુનિશ્ચિત કરશે.૧૯૯૧.

(સી) અભ્યાસ પૂર્ણ થવો, કાર્ય યોજનાઓ ઘડવી અને તેનો
અમલ એવી રીતે સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે કે જેથી તેનું
અમલીકરણ એન્જિનિયરિંગ કામો સાથે સમાંતર હોય, જેમાં
નિષ્ફળતા મળે તો કોઈપણ બાહ્ય વિચારણા વિના એન્જિનિયરિંગ
કામોને અટકાવી દેવામાં આવશે.આ શરતો અન્ય બાબતોની સાથે
પર્યાવરણ (સંરક્ષણ) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની જોગવાઈઓ હેઠળ
લાગુ કરવામાં આવશે.

એમ.ઓ.ઈ.એફ.ના અધિક નિર્દેશક દ્વારા ૨૧.૧૦.૧૯૯૪ના રોજ મોકલવામાં
આવેલા પત્રમાં નોંધવામાં આવ્યું છે કે જુલાઈ, ૧૯૯૦માં તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટને
પર્યાવરણીય મંજૂરી આપવામાં આવી હોવા છતાં, વિવિધ સુરક્ષા પગલાંના
અમલીકરણની સ્થિતિ ઘણી પાછળ છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૦માં પર્યાવરણ મૂલ્યાંકન સમિતિ, પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલય, ભારત સરકારનો અહેવાલ મોકલવામાં આવ્યો હતો, જેમાં નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યું હતું: _

....."ઉપલબ્ધ માહિતી અને ડેટાની કાળજીપૂર્વક તપાસ કર્યા પછી, સમિતિ સર્વસંમતિથી એવા નિષ્કર્ષ પર આવી છે કે પ્રસ્તાવિત તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટ પર કામ શરૂ ન કરવું જોઈએ કારણ કે તે પર્યાવરણીય મંજૂરીને પાત્ર નથી."

૧૯.૭.૧૯૯૦ની તારીખના અન્ય પત્રમાં પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો કે "પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલય દ્વારા આ પ્રોજેક્ટને શરતી મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.તે ખાસ પ્રદાન કરવામાં આવ્યું હતું કે દરજ્જાની પૂર્ણતા, કાર્ય યોજનાઓની રચના અને તેમના અમલીકરણને એવી રીતે સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે કે તેમની અમલવારી પારિ પાસૂ હોય, જેમાં નિષ્ફળતા મળે તો એન્જિનિયરિંગ કાર્ય અટકાવી દેવામાં આવશે.આ શરત પર્યાવરણ (સંરક્ષણ) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની જોગવાઈઓ હેઠળ અન્ય લોકોમાં લાગુ કરવામાં આવશે.૧૨.૪.૧૯૯૧ના રોજ, તેહરી હાઈડલ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન (ટી.એચ.ડી.સી.) દ્વારા શરતી પર્યાવરણ મંજૂરીનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળતાની નોંધ લેતા ફરીથી એક

પત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો અને શરતી મંજૂરીમાં સમાવિષ્ટ પાલન અંગે સંપૂર્ણ અસંતોષ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ટી.એચ.ડી.સી.એ એકંદર પર્યાવરણ વ્યવસ્થાપન યોજનાઓના ઘટક તરીકે વ્યાપક પર્યાવરણીય યોજનાઓ રજૂ કરવી જોઈએ અને યોજનાનો અસરકારક અમલ થવો જોઈએ, જે નિષ્ફળ જાય તો અધિનિયમ હેઠળ કાર્યવાહી શરૂ કરવામાં આવશે. પ.૯.૧૯૯૧ના રોજ આ કાયદાની કલમ ૧૯(b) હેઠળ એક નોટિસ બહાર પાડવામાં આવી હતી કે તેહરી હાઈડ્રો ઇલેક્ટ્રિક પ્રોજેક્ટ પર કામ અટકાવવામાં આવે, કારણ કે પર્યાવરણીય મંજૂરીમાં આપવામાં આવેલી શરતો નિર્ધારિત સમય મર્યાદામાં પૂરી કરવામાં આવી નથી, જેના કારણે મંજૂરીની સમય મર્યાદા સમાપ્ત થઈ ગઈ છે અને તેથી પ્રોજેક્ટનું કામ તાત્કાલિક બંધ કરવું જોઈએ. આ સંદેશાવ્યવહારના આધારે એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે ૨૧.૧૦.૧૯૯૪ના રોજ આ પ્રોજેક્ટ ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય શા માટે લેવામાં આવ્યો હતો, જ્યારે પરિણામ વિનાશક હતું કારણ કે અમલીકરણ પાછળ રહી ગયું હતું.

ત્યારબાદ, એવું નોંધવામાં આવ્યું હતું કે વિવિધ પાસાઓ પર ફોલોઅપ જરૂરી છે, જે નીચે મુજબ છે:—

પર્યાવરણીય મુદ્દો	લક્ષ્યાંક તારીખ	સ્થિતિ
I. જળગ્રહણ વિસ્તારની	૩૧.૧૨.૧૯૯૦	માત્ર મૂળભૂત માહિતી પ્રાપ્ત થઈ

સારવાર		છે પરંતુ અમલીકરણની સ્થિતિ અને બાર ચાર્ટની હજુ પણ રાહ જોવાઈ રહી છે.
૨. પુનર્વસન	સામાજિક-આર્થિક અભ્યાસ ૩૦.૬.૯૧ થી અને વાસ્તવિક અમલીકરણ ૩૧.૩.૧૯૯૩	સ્થિતિ અહેવાલ અત્યાર સુધી પૂર્ણ થયેલ કાર્ય અને પ્રસ્તાવિત પૂર્ણતા કાર્યક્રમ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવતો નથી. હકીકતમાં ડી/પાવર દ્વારા સંમતિ આપવામાં આવી હતી કે એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સ્ટાફ કોલેજ ઓફ ઈન્ડિયાના અધિકારીઓ સાથે બેઠકનું આયોજન કરવામાં આવશે, જેમણે પ્રોજેક્ટ ઇમ્પેક્ટ એરિયાનો સામાજિક-આર્થિક સર્વે હાથ ધર્યો છે. આ બેઠક હજુ યોજાવાની બાકી છે.
૩. કમાન્ડ એરિયા ડેવલપમેન્ટ	૩૧.૩.૧૯૯૩	જૂથે હજુ સુધી કમાન્ડ એરિયા ડેવલપમેન્ટ પ્લાન સબમિટ કરવાનો બાકી છે.
૪. વનસ્પતિ, પ્રાણીસૃષ્ટિ	મે ૧૯૯૧	વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિના સર્વેક્ષણોનો અહેવાલ પ્રાપ્ત થયો છે, જે અમારા દ્વારા તેમના અવલોકનો માટે બી.એસ.આઈ. અને ઝેડ.એસ.આઈ.ને મોકલવામાં આવ્યો છે. વ્યાપક કાર્ય યોજનાઓ હજુ ઘડવાની બાકી છે.
૫. આપત્તિ વ્યવસ્થાપન યોજના (ડી.એમ.પી.)	૩૧.૩.૯૧	મંત્રાલયમાં ડી.એમ.પી.નું અંતિમ સંસ્કરણ પ્રાપ્ત થયું નથી.
૬. ભગીરથી મૂળભૂત વ્યવસ્થાપન મંડળ	૩૧.૩.૯૩	આ જૂથે ૩૦.૩.૯૧ના રોજ સત્તામંડળની સ્થાપના અંગે સરકારી આદેશ જારી કર્યો છે. જોકે, કાયદો હજુ બહાર લાવવાનો બાકી છે.
૬. ભગીરથી મૂળભૂત	૩૧.૩.૯૩	આ જૂથે ૩૦.૩.૯૧ના રોજ

વ્યવસ્થાપન સત્તામંડળ		સત્તામંડળની સ્થાપના અંગે સરકારી આદેશ જારી કર્યો છે.જોકે, કાયદો હજુ બહાર આવવાનો બાકી છે.
----------------------	--	---

તેહરી ડેમ પરિયોજનાને મંજૂરી આપતી વખતે પર્યાવરણ મંત્રાલય દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલી મુખ્ય શરતો નીચેના પાસાઓ સાથે જોડાયેલી શરતોનું પાલન કરવાની છે:

૧. કેચમેન્ટ એરિયા ટ્રીટમેન્ટ
૨. કમાન્ડ એરિયા ડેવલપમેન્ટ
૩. વનસ્પતિ અને પ્રાણી
૪. પાણીની ગુણવત્તાની જાળવણી
૫. ભાગીરથી બેસિન મેનેજમેન્ટ ઓથોરિટી
૬. આપત્તિ વ્યવસ્થાપન
૭. પુનર્વસન

૧૭.૯.૧૯૯૬ના રોજ ભારત સરકારે, ટિહરી પરિયોજના સાથે સંબંધિત અમુક પુનર્વસન અને પર્યાવરણીય મુદ્દાઓની વધુ તપાસની માંગ પર પ્રો.ની અધ્યક્ષતામાં એક સમિતિની નિમણૂક કરી હતી.સી.એચ. હનુમંત રાવ. આ સમિતિએ મૂળભૂત રીતે પુનર્વસન નીતિ, તેના અમલીકરણ અને પર્યાવરણીય મંજૂરી માટે વિવિધ શરતોના અમલીકરણ પર ધ્યાન આપ્યું હતું.બાદમાં, હનુમંત

રાવ સમિતિએ ઓક્ટોબર ૧૯૯૭માં તેનો અહેવાલ (ત્યારબાદ, એચ.આર.સી. અહેવાલ) રજૂ કર્યો હતો.ભારત સરકારે એચ.આર.સી.ના અહેવાલમાં કેટલાક મહત્વપૂર્ણ સૂચનો સ્વીકાર્યા હતા.અરજદારોનો આરોપ છે કે સરકાર દ્વારા સ્વીકારવામાં આવેલા એચ.આર.સી. અહેવાલનું પણ પાલન કરવામાં આવ્યું ન હતું.તેઓએ કિલયરન્સ સર્ટિફિકેટના આધારે દલીલ કરી હતી કે શરતો એન્જિનિયરિંગ કામો સાથે સમાન રીતે હાથ ધરવામાં આવવી જોઈએ.અને પ્રાર્થના કરી કે જ્યાં સુધી તેનું પાલન ન થાય ત્યાં સુધી તેને રોકવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે નહીં.

પ્રતિવાદીઓએ આ દલીલને નકારી કાઢી છે અને રજૂઆત કરી છે કે આ પ્રોજેક્ટ સાથે જોડાયેલી પર્યાવરણીય યોજનાઓ એન્જિનિયરિંગ કામોના અમલીકરણ સાથે સમાન રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવશે અને રજૂઆત કરી છે કે આ સંદર્ભે વિવિધ કાર્યવાહી પહેલેથી જ શરૂ કરવામાં આવી છે.

કેચમેન્ટ એરિયા ટ્રીટમેન્ટના પ્રશ્ન પર એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે રિમોટ સેન્સિંગ એપ્લિકેશન સેન્ટર, યુ.પી.એ એક અહેવાલ બનાવ્યો છે, જેમાં ખૂબ જ ઉચ્ચ અને ઉચ્ચ ધોવાણક્ષમતા વર્ગીકરણને અનુરૂપ ગંભીર રીતે અધોગતિ પામેલા વિસ્તારોની ઓળખ કરવામાં આવી છે અને તે MoEF ને સુપરત કરવામાં આવ્યો છે. સૂચિત સારવાર માટે THDC પાસે ભંડોળની ઉપલબ્ધતાને આધારે

જરૂરિયાતો મુજબ પૂરતી નાણાકીય જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે અને જુલાઈ ૧૯૯૨માં પ્રથમ કાઉન્ટર એફિડેવિટ ફાઇલ કરતી વખતે, ૧૭,૭૦૦ હેક્ટર વિસ્તારની સારવાર પહેલેથી જ કરવામાં આવી છે.

અસરગ્રસ્ત વસ્તીના સ્થાનિક પ્રતિનિધિઓ અને હૈદરાબાદની એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સ્ટાફ કોલેજ સાથે પરામર્શ કરીને પુનર્વસન કાર્યક્રમ પણ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.તેહરી જેવું જ પુનર્વસન પેકેજ કોટેશ્વર ડેમથી અસરગ્રસ્ત પરિવારો તેમજ જળાશયની કિનારે રહેતા લોકો માટે પણ પ્રસ્તાવિત છે.યુ.પી. સરકારે પર્યાવરણ મંત્રાલયને સંકેત આપ્યો હતો કે યોજનાઓનો અમલ ચાલી રહ્યો છે અને આ ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર કામગીરી પૂર્ણ થઈ ચૂકી છે.વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ અંગે ભારતીય વનસ્પતિ સર્વેક્ષણ અને ભારતીય પ્રાણીસર્વેક્ષણ દ્વારા અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો અને કાર્ય યોજનાઓ તૈયાર કરવામાં આવી હતી.૩૬કી યુનિવર્સિટી દ્વારા કરવામાં આવનાર અહેવાલ પર જળ ગુણવત્તા જાળવણીનું મોડેલ બનાવવામાં આવી રહ્યું હતું અને બાંધકામ દરમિયાન યોગ્ય સમયે જળ ગુણવત્તા મોનિટરિંગ સ્ટેશન સ્થાપિત કરવાની ખાતરી આપવામાં આવી હતી.ટી.એચ.ડી.સી. દ્વારા ભારત સરકારને આપત્તિ વ્યવસ્થાપન યોજના સુપરત કરવામાં આવી છે.૨૩.૩.૧૯૯૦ના રોજ, જાહેરનામા બહાર પાડીને, યુ.પી. સરકારે ભાગીરથી નદી ખીણ સત્તામંડળની સ્થાપના કરી છે.તેથી, એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે પર્યાવરણીય કાર્ય યોજનાઓ અને તેના અમલીકરણની

રચના એન્જિનિયરિંગ કામોના નિર્માણ સાથે સમાંતર રીતે કરવામાં આવી રહી છે.અંદાજિત ખર્ચના ૧૦ ટકા ખર્ચ પ્રોજેક્ટ કામો પર કરવામાં આવ્યો હતો, જ્યારે માર્ચ ૧૯૯૨માં પુનર્વસન કામો અને પર્યાવરણીય પગલાં પર અનુરૂપ ખર્ચ અનુક્રમે ૪૧ ટકા અને ૫૨ ટકા હતો.તેથી એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે પ્રતિવાદીઓને આપવામાં આવેલી શરતી મંજૂરી સમાપ્ત થઈ નથી.સરકારે પણ એ આધાર પર આગળ વધીને ૧૯૯૬માં પણ બે નિષ્ણાત સમિતિઓની નિમણૂક કરી હતી, જેમાં એક સલામતી અને બીજી પર્યાવરણ અને પુનર્વસન પાસાઓની તપાસ કરતી હતી.

૧૪.૩.૨૦૦૨ સુધીમાં ભારત સરકાર વતી એક સોગંદનામું દાખલ કરવામાં આવ્યું છે.તેમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે પર્યાવરણ મંત્રાલયે આ પ્રોજેક્ટને પર્યાવરણીય મંજૂરી આપતી વખતે ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૯૦ના તેમના પત્રમાં કેટલીક શરતો મૂકી હતી.આ શરતોમાં અન્ય બાબતોની સાથે અમુક અભ્યાસોની ગણતરી કરવામાં આવી હતી, જે હાથ ધરવાના હતા અને તેમના તારણોના આધારે, પ્રોજેક્ટના નિર્માણની સાથે સાથે અમલ માટે કાર્ય યોજનાઓ તૈયાર કરવાની હતી.એ પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે તમામ જરૂરી અભ્યાસો પૂર્ણ થઈ ગયા છે અને તેમના અહેવાલો MoEF ને સુપરત કરવામાં આવ્યા છે અને આ અભ્યાસોએ સૂચવ્યું છે કે આ પ્રોજેક્ટના નિર્માણથી કોઈ પર્યાવરણીય નુકસાન થશે નહીં, જે યોગ્ય પગલાં અપનાવીને સુધારી શકાશે નહીં અને આ હેતુ

માટે, જ્યાં પણ પર્યાવરણીય ઉન્નયન માટે કાર્ય યોજનાઓની જરૂર હોય ત્યાં તે ઘડવામાં આવી છે અને આવી રહી છે.વધુમાં એ વાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે આ પરિયોજનાનો અમલ અને પરિયોજનાના ખર્ચે પર્યાવરણીય ચિંતાઓના સંદર્ભમાં લેવામાં આવતી કાર્યવાહીથી આ પ્રદેશના હાલના પર્યાવરણ/પરિસ્થિતિમાં સુધારો થશે.એચ.આર.સી.ની રચના પર્યાવરણીય મંજૂરીની વિવિધ શરતોના અમલીકરણની તપાસ કરવા માટે કરવામાં આવી હતી, સિવાય કે તેહરી ડેમની સલામતીના પાસાઓ અને ડિઝાઈન સંબંધિત છે અને હાલમાં ઉપલબ્ધ માહિતીના આધારે વધારાની અથવા સુધારેલી પર્યાવરણીય સુરક્ષા સૂચવવા માટે કરવામાં આવી હતી.એચ.આર.સી. એ વિવિધ દસ્તાવેજોની તપાસ કર્યા પછી અને નિષ્ણાતો, અધિકારીઓ અને સ્થાનિક લોકો સાથે ચર્ચા કર્યા પછી અને પ્રોજેક્ટ સાઈટ, ડૂબી ગયેલા વિસ્તાર અને જળગ્રહણ વિસ્તારની મુલાકાત લીધા પછી સરકારને તેની ભલામણો સુપરત કરી હતી.વિગતવાર વિચારણા પછી, ભારત સરકારે ૯.૧૨.૧૯૯૮ના રોજ પર્યાવરણ અને પ્રોજેક્ટના પુનર્વસન પાસાઓ પર એચ.આર.સી.ની ભલામણોના અમલીકરણ અંગે તેના નિર્ણયો જણાવ્યા હતા.

આ સંદર્ભમાં દરેક શરતનું પાલન કરવાની વિગતોમાં જવું જરૂરી છે.ઉપર જણાવેલી પ્રથમ પાંચ શરતો ટકાઉ વિકાસની સામે પર્યાવરણના રક્ષણ સાથે સીધી રીતે જોડાયેલી છે.છેલ્લી બે પરિસ્થિતિઓ (આપત્તિ વ્યવસ્થાપન અને

પુનર્વસવાટ) થોડા અલગ કારણોને લીધે છે.આપણે તેની સાથે અલગથી વ્યવહાર કરીશું.

આ કેસમાં મુખ્ય વિવાદ કિલચરન્સ સર્ટિફિકેટમાંની શરતોના પારિ પાસુ પાલન અંગે છે.આ પાસાઓનું વિગતવાર મૂલ્યાંકન કરતા પહેલાં 'પરી પાસુ' શબ્દને સમજાવવાની જરૂર છે.લેટિન શબ્દ pari passu નો શબ્દકોશીય અર્થ છે – સમાન દરે અથવા ગતિએ, એક સાથે પ્રગતિ સાથે, પ્રમાણસર વગેરે. આ શબ્દનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે લેણદારોના સંદર્ભમાં થાય છે, જેઓ સંપત્તિને માર્શલિંગ કરવામાં, એકબીજા પર કોઈ પૂર્વગ્રહ વિના અમુક ભંડોળમાંથી મેળવવા માટે હકદાર છે.કોઈ પણ રીતે, વર્તમાન કેસની પૃષ્ઠભૂમિમાં તેના અર્થની જરૂરી અરજી સ્પષ્ટ છે.આ કામો, જે મંજૂરી સાથે જોડાયેલી શરતો તરીકે નક્કી કરવામાં આવ્યા છે, તેને એન્જિનિયરિંગ કામો સાથે એક સાથે કરવા પડશે.તેથી એન્જિનિયરિંગનું કામ પૂરું થાય ત્યાં સુધીમાં શરતો પણ પૂરી થઈ ગઈ હોવી જોઈએ.

પર્યાવરણીય પરિસ્થિતિઓ

જળગ્રહણ વિસ્તારની સારવાર :

કેચમેન્ટ એરિયા એ એવો વિસ્તાર છે જ્યાંથી પાણી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે નદી, ઝરણાં વગેરેમાં વહે છે. ટિહરી પ્રોજેક્ટનો કુલ કેચમેન્ટ એરિયા ૬૯૨૧.૨૫ ચોરસ

છે.કિમી.આ વિસ્તાર ૧૬ પેટા જળવિભાજકો અને ૧૪૯ સૂક્ષ્મ જળવિભાજકોમાં વહેંચાયેલો છે.જેમાંથી ૩૫૫૭.૯૯ ચો.કિમી.બરફથી બંધાયેલા, ખડકાળ, ઊભા, આલ્પાઈન ખાલી અથવા ડૂબી ગયેલા વિસ્તારમાં હોવાનો અંદાજ છે.કેચમેન્ટ વિસ્તારની સારવારનો મુખ્ય હેતુ પાણીના પ્રવાહને નિયંત્રિત કરવાનો, જમીનનું ધોવાણ અટકાવવાનો, કેચમેન્ટ પર પ્રોજેક્ટની નકારાત્મક અસરને ઘટાડવાનો અને કેચમેન્ટ વિસ્તાર અને જળ સંસાધનોમાં વનસ્પતિનું રક્ષણ અને પુનર્જીવન કરવાનો છે.

એચ.આર.સી.ના અહેવાલને સ્વીકાર્યા પછી, કેન્દ્ર સરકાર 'ઉચ્ચ' અને 'ખૂબ ઊંચી' ધોવાણક્ષમતા ધરાવતા ક્ષેત્રોની સારવારની જવાબદારી ટી.એચ.ડી.સી.ને સોંપે છે. તે જ સમયે રાજ્ય સરકારે 'મધ્યમ' અને 'નીચી' શ્રેણીના ધોવાણની સારવાર માટે અલગ યોજનાઓ ઘડવાની રહેશે.સિદ્ધાંત રૂપે સંઘ તમામ શ્રેણીઓના સમગ્ર અધોગતિ પામેલા જળગ્રહણને સ્વીકારે છે.ઉચ્ચ અને ખૂબ જ ઉચ્ચ ધોવાણક્ષમતા વર્ગીકરણના સમગ્ર જળગ્રહણ વિસ્તારની સારવાર પ્રોજેક્ટના નિર્માણ સાથે પૂર્ણ થવી જોઈએ.પ્રતિવાદીઓ વતી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે ૩૭૫૮૯ હેક્ટર વિસ્તાર.- ડિસેમ્બર ૨૦૦૧ સુધી તેની સારવાર કરવામાં આવી છે અને સમગ્ર પ્રદેશના પર્યાવરણને સુધારવા માટે સારવાર કાર્યક્રમના ભાગરૂપે જમીન સંરક્ષણનાં પગલાં અમલમાં મૂકવામાં આવી રહ્યાં

છે.બાકીના વિસ્તાર એટલે કે ૩૬૭૦.૬૦ હેક્ટરની સારવાર સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૩ સુધીમાં પૂર્ણ કરવાનો પ્રસ્તાવ છે.

કેચમેન્ટ એરિયા ટ્રીટમેન્ટના પ્રશ્ન પર એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે ભગીરથી કેચમેન્ટમાં અધોગતિ પામેલા વિસ્તારોની સારવાર ૧૯૭૦માં જ શરૂ થઈ ગઈ હતી.આ પ્રોજેક્ટની શરૂઆતથી જ સી.એ.ટી. હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલ વિસ્તાર ૨૨૦૦૦ હેક્ટર હતો, જેમાં પ્રોજેક્ટની શરૂઆત પહેલાં આવરી લેવામાં આવેલા વિસ્તારોનો સમાવેશ થતો નથી.સરકારના આદેશ મુજબ એચ.આર.સી.ની ભલામણો સ્વીકારવાનો આદેશ એ છે કે પ્રોજેક્ટ સત્તાવાળાઓએ પ્રોજેક્ટના બાંધકામની સાથે સાથે ઉચ્ચ અને ખૂબ જ ઉચ્ચ ધોવાણક્ષમતા વર્ગીકરણના સમગ્ર જળગ્રહણ વિસ્તારની સારવાર શક્ય હોય ત્યાં સુધી પૂર્ણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, જેથી પ્રોજેક્ટ શરૂ થાય તે પહેલાં પૂર્ણ થઈ જાય અને એ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે કે ઉચ્ચ અને ખૂબ જ ઉચ્ચ ધોવાણક્ષમતાના તમામ સીધા નિકાલ વિસ્તારો આવનારા ચોમાસા પહેલાં પૂર્ણ થઈ જશે અને આ શ્રેણી હેઠળના કવરેજની વર્તમાન સ્થિતિ નીચે મુજબ છે:

ઉચ્ચ અને ખૂબ જ ઉચ્ચ ધોવાણક્ષમતા ધરાવતા વિસ્તારની ઓળખ—

૫૨,૨૦૪ હેક્ટર

આજ સુધીમાં થયેલ કે.એ.ટી. પૂર્ણતા—

૪૦, ૪૮૬.૪ હા

સી.એ.ટી. હેઠળ સારવાર કરવાના બાકીના વિસ્તારને

૧૧, ૭૧૭.૬ હા

ડાયરેક્ટ ડ્રેઇનિંગમાં બાકી રહેલો વિસ્તાર (જંગલ હેઠળ) – ૩,૬૭૦.૬
હેક્ટર

ઉચ્ચ અને ખૂબ જ ઉચ્ચ ધોવાણક્ષમતા ધરાવતા વિસ્તારમાં સી.એ.ટી. મુજબ સારવાર માટે બાકી રહેલા વિસ્તારનું લક્ષ્ય સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૩ સુધીમાં પ્રાપ્ત કરવામાં આવશે અને ડાયરેક્ટ ડ્રેઇનિંગ હેઠળના જળગ્રહણ વિસ્તારની બાકી રહેલી સારવાર પૂર્ણ કરવામાં આવશે.જ્યાં સુધી ઓછી અને મધ્યમ ધોવાણક્ષમતાની બાબત છે, યુ.પી. સરકાર દ્વારા કાર્યવાહી શરૂ કરવામાં આવી છે અને ૧૦,૦૦૦ હેક્ટર વન વિસ્તાર અને ૩,૫૦૦ હેક્ટર બિન-વન વિસ્તારમાંથી આવા વિસ્તારોની સારવાર માટે એક એફ કાર્ય યોજના ઘડવામાં આવી છે.આ.૧૯૯૮ની CAT યોજના મુજબ ૫૨,૨૦૪ હેક્ટર ઉપરાંત હશે.પ્રોજેક્ટ સત્તાવાળાઓએ ઝાંસી અને લલિતપુર જિલ્લાઓમાં ૪૫૧૬ હેક્ટર બિન-વન જમીન પર વળતરરૂપી વનીકરણ પૂર્ણ કર્યું છે અને ઉત્તરાંચલ સરકારે ડેન્સિફિકેશન, બળતણ લાકડાના વાવેતર અને અધોગતિ પામેલા જંગલોના પુનઃસ્થાપન હેઠળના જળગ્રહણ વિસ્તારોને હાથ ધરીને ઉપરોક્ત વિસ્તારોની સારવાર કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો છે.

આ સંદર્ભમાં વર્તમાન સ્થિતિ એ છે કે રાજ્ય વન વિભાગ દ્વારા ઉચ્ચ અને ખૂબ જ ઉચ્ચ ધોવાણક્ષમતા વર્ગીકરણના જળગ્રહણ વિસ્તારમાં કેચમેન્ટ એરિયા ટ્રીટમેન્ટ અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી, જે રાજ્ય વન વિભાગ દ્વારા ઘડવામાં આવેલી અગાઉની CAT યોજના પર આધારિત હતી, જે અંતર્ગત માર્ચ ૧૯૯૪ સુધીમાં ૨૨,૭૪૬ હેક્ટર વિસ્તારની સારવાર કરવામાં આવી હતી.ત્યારબાદ, સેટેલાઈટ છબીઓના આધારે માત્ર ઉચ્ચ અને ખૂબ જ ઉચ્ચ ધોવાણ વર્ગના સીધા ડ્રેઈનિંગ કેચમેન્ટની સારવાર કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો.તે મુજબ, એક સી.એ.ટી. યોજના, ૧૯૯૪ ઘડવામાં આવી હતી અને અગાઉ સારવાર કરાયેલા વિસ્તાર ઉપરાંત ૧૩,૫૦૦ હેક્ટરના વધારાના જળગ્રહણ વિસ્તારની સારવાર માટે એમ.ઓ.ઇ.એફ.ને સુપરત કરવામાં આવી હતી, એટલે કે કુલ વિસ્તાર (૨૨૭૪૬+૧૩૫૦૦] ૩૬૨૪૬ હેક્ટરની સમકક્ષ).જોકે, MoEF એ જુલાઈ ૧૯૯૮માં નિર્દેશ આપ્યો હતો કે સમગ્ર જળગ્રહણ વિસ્તારમાં ૫૨૨૦૪ હેક્ટર ઉચ્ચ અને ખૂબ જ ઉચ્ચ ધોવાણ વર્ગીકરણને ટિહરી પ્રોજેક્ટના ખર્ચે સારવાર કરવામાં આવશે.આ જરૂરિયાતને સરકાર દ્વારા એચ.આર.સી.ની ભલામણો પરના તેના નિર્ણયોમાં સામેલ કરવામાં આવી હતી.સરકાર દ્વારા નક્કી કરવામાં આવ્યું છે તેમ, પહેલેથી જ સારવાર કરાયેલા ડી વિસ્તારોને બાકાત રાખ્યા પછી આ પ્રોજેક્ટ હવે ઉચ્ચ અને ખૂબ જ ઉચ્ચ ધોવાણ વર્ગના સમગ્ર ક્ષેત્રમાં સી.એ.ટી. કરી રહ્યો છે.ડિસેમ્બર ૨૦૦૧ સુધીમાં ૩૭૫૯૧.૪ હેક્ટર વિસ્તારની સારવાર કરવામાં આવી છે.આ વિસ્તારના પર્યાવરણને સુધારવા માટે

સી.એ.ટી. કાર્યક્રમના ભાગરૂપે જમીન સંરક્ષણનાં પગલાં અમલમાં મુકવામાં આવી રહ્યાં છે.બાકીના વિસ્તારને ૨૦૦૨-૨૦૦૩ સુધીમાં સારવાર આપવાનો પ્રસ્તાવ છે.સી.એ.ટી. કાર્યક્રમ હાલમાં ઉત્તરાંચલ સરકાર દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવી રહ્યો છે.

કમાન્ડ એરિયા ડેવલપમેન્ટ

કમાન્ડ એરિયા ડેવલપમેન્ટનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાણી ભરાઈ જવાની અને ખારાશની સમસ્યાને ટાળવાનો છે.પર્યાવરણીય સંતુલન જાળવવા માટે આ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે.કેન્દ્ર સરકારે આદેશ ક્ષેત્ર યોજનાને અંતિમ સ્વરૂપ આપવાની અને તેને પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલયને આગળ રજૂ કરવા માટે કેન્દ્રીય ઊર્જા મંત્રાલયને તે રજૂ કરવાની જવાબદારી યુપી રાજ્ય પર નક્કી કરી છે.ઉત્તરાંચલ રાજ્ય દ્વારા દાખલ કરાયેલા સોગંદનામાને ટાંકીને કહેવામાં આવ્યું હતું કે "..... યુપી સરકારે કમાન્ડ એરિયા ડેવલપમેન્ટ પ્લાન (સી.એ.ડી.પી.) રજૂ કર્યો હતો, જે વીજ મંત્રાલય દ્વારા ઘડવામાં આવ્યો હતો, જે જુલાઈ ૧૯૯૮માં એમ.ઓ.ઈ.ને મોકલવામાં આવ્યો હતો.કેડિપીમાં પાકની પદ્ધતિ અને ભૂગર્ભ જળની માહિતીનો સમાવેશ કરીને ગોયુપી દ્વારા તેમાં સુધારો કરવાની એમઓઈની ઈચ્છા હતી.સુધારેલ સી.એ.ડી.પી. યુ.પી. સરકાર દ્વારા પ્રક્રિયામાં છે.

ક્રમાન્ડ એરિયા ડેવલપમેન્ટ પ્લાન યુ.પી. સરકાર દ્વારા જુલાઈ ૧૯૯૮માં એમ.ઓ.ઈ.એફ.ને સુપરત કરવામાં આવ્યો હતો અને એમ.ઓ.ઈ.એફ. દ્વારા સૂચવવામાં આવેલ યોજનામાં સુધારો પ્રક્રિયા હેઠળ છે.એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે હાલના નહેર નેટવર્કનો ઉપયોગ ૨.૭ લાખ હેક્ટર ખેતીલાયક વિસ્તારને સિંચાઈ કરવા અને ૬.૦૪ લાખ હેક્ટર વિસ્તારમાં હાલની સિંચાઈને સ્થિર કરવા માટે કરવામાં આવશે.

વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ:

એચ.આર.સી. અહેવાલ ભારતીય વનસ્પતિ સર્વેક્ષણ (બી.એસ.આઈ.) અને ભારતીય પ્રાણીસર્વેક્ષણ (ઝેડ.એસ.આઈ.) દ્વારા વનસ્પતિ, પ્રાણીસૃષ્ટિ અને જૈવવિવિધતા પર ટિહરી પરિયોજનાની અસર અંગે હાથ ધરવામાં આવેલા અભ્યાસોમાં અલ્પતા દર્શાવે છે.એચ.આર.સી. અહેવાલના આધારે ભારત સરકારે પ્રોજેક્ટ વિસ્તારની વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ પર બે વાર્ષિક ચક્ર સુધી વિસ્તૃત વધુ અભ્યાસ હાથ ધરવાનો નિર્ણય લીધો છે.તે અભ્યાસના પરિણામોના આધારે યોગ્ય ઉપચારાત્મક પગલાં લેવાનું પણ નક્કી કરે છે.અન્ય નિર્ણય મહાસીર માછલીના સંરક્ષણ માટેની કાર્ય યોજના હાથ ધરવા અંગેનો હતો.સરકાર દ્વારા અન્ય પૂર્વ-બંધનો અભ્યાસ હાથ ધરવા અને પરિણામી પૂરક પગલાં લેવાનો સંકલ્પ કરવામાં આવ્યો છે.છેવટે તેઓ જળાશય પછીના

સમયગાળામાં વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ પર જળાશયની અસર પર અન્ય અભ્યાસ કરવા સંમત થયા.વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિના સંદર્ભમાં, વિવિધ એજન્સીઓ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા અભ્યાસમાં બહાર આવ્યું છે કે કોઈ પણ દુર્લભ પ્રજાતિ જળાશયના ડૂબવા હેઠળ આવતી નથી અને મહસીર માછલી સિવાય કેમના પ્રાણીસૃષ્ટિ પર કોઈ પ્રતિકૂળ અસર થતી નથી.બી.એસ.આઈ. અને ઝેડ.એસ.આઈ. દ્વારા અભ્યાસ અહેવાલો એમ.ઓ.ઈ.એફ.ને સુપરત કરવામાં આવ્યા હતા અને ઝેડ.એસ.આઈ. દ્વારા ભલામણ કરાયેલ મહસીર માછલીના સંરક્ષણ/પ્રસાર માટેની યોજનાઓ સાથે બી.એસ.આઈ.એ કેટલીક પ્રજાતિઓ રોપવાની ભલામણ કરી હતી, જે રાજ્ય વન વિભાગ દ્વારા સી.એ.ટી. કાર્યક્રમના ભાગરૂપે કરવામાં આવી રહી છે.મહસીરના સંરક્ષણ માટેની કાર્ય યોજનાનો અમલ કરવા માટે ટી.એચ.ડી.સી. દ્વારા રાષ્ટ્રીય શીત જળ મત્સ્યઉદ્યોગ સંશોધન કેન્દ્ર, ભીમતાલને સોંપવામાં આવી છે.ઉત્તરાંચલ રાજ્ય વન વિભાગ દ્વારા જળાશય નજીક ૧૪.૨૮ હેક્ટર વિસ્તારમાં એક વનસ્પતિ ઉદ્યાન પણ અમલમાં છે અને તેનું લગભગ ૫૦ ટકા કામ પૂર્ણ થઈ ગયું છે.એવું પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે સ્થળ વિકાસનું કામ પૂર્ણ થઈ ગયું છે અને કૃત્રિમ સંવર્ધનનું કામ માર્ચ ૨૦૦૪ સુધીમાં પૂર્ણ થઈ જશે.

પાણીની ગુણવત્તાની જાળવણી :

એચ.આર.સી.એ ઉબરે જ અવલોકન કર્યું હતું કે તે પાણીની ગુણવત્તાની જાળવણી પર વિવિધ સંસ્થાઓના વૈજ્ઞાનિક તારણોની ચોકસાઈમાં જવા માટે સક્ષમ નથી.તેમ છતાં તેમણે પાણીની ગુણવત્તાની સામાન્ય જાળવણી અંગે ચોક્કસ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો.કેન્દ્ર સરકારે જળાશયને કારણે પાણીની ગુણવત્તા પર થતી અસર અંગે કેન્દ્રીય જળ આયોગની સલાહને અનુસરવાનો નિર્ણય કર્યો છે.તેમણે એ પણ રજૂઆત કરી હતી કે ટી.એચ.ડી.સી.ને પાણીની ગુણવત્તાની દેખરેખ માટે સ્ટેશન સ્થાપવા અને પાણીની ગુણવત્તા પર થતી અસર, ખનિજ દૂષણ વગેરેના પાસાઓનો અભ્યાસ કરવા અને યોગ્ય પગલાં લેવા માટે કાર્ય યોજના ઘડવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે.

જળ ગુણવત્તાની દેખરેખની વાત કરીએ તો, રૂરકી યુનિવર્સિટી દ્વારા એક અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેના અહેવાલમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હતું કે જળાશયની પાણીની ગુણવત્તા જળચર જીવન અથવા અન્ય નીચેના પાણીના ઉપયોગ માટે હાનિકારક નહીં હોય.કેન્દ્રીય જળ સંચાલન મંડળ દ્વારા જળ સંસાધન મંત્રાલય હેઠળ કેન્દ્રીય જળ આયોગ સાથે ટી.એચ.ડી.સી. દ્વારા શરૂ કરાયેલા જળ ગુણવત્તા મોનિટરિંગ સ્ટેશનની સ્થાપના માટેના પ્રસ્તાવને કેન્દ્રીય પ્રદૂષણ નિયંત્રણ બોર્ડ દ્વારા ભલામણ કરાયેલા કેટલાક પરિમાણોના આધારે સુધારેલો પ્રસ્તાવ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.આના આધારે,

ટી.એચ.ડી.સી. સી.ડબલ્યુ.સી. સાથે મળીને મોનિટરિંગ સ્ટેશનો સ્થાપશે, જેનું કામ જળાશયના બંધન પહેલાં પૂર્ણ કરવામાં આવશે.

ભાગીરથી બેસિન મેનેજમેન્ટ ઓથોરિટી

એમ.ઓ.ઈ.એફ. એ તેહરી પરિયોજનાની મંજૂરીને ભાગીરથી તટપ્રદેશના વિકાસ સાથે જોડવાનો નિર્ણય કર્યો છે.આ સમગ્ર પ્રદેશના પર્યાવરણને સુરક્ષિત રાખવાના મોટા હિતમાં છે.આથી આ કેસના સંદર્ભમાં ભાગીરથી તટપ્રદેશનો વિકાસ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે.

યુ.પી. સરકારે શરૂઆતમાં એક કાર્યકારી આદેશ દ્વારા આ સત્તામંડળની રચના કરી હતી, જે ભાગીરથી નદી ખીણ સત્તામંડળ હતું.ત્યારબાદ, ૨૪.૩.૧૯૯૯ના રોજ જાહેર કરાયેલ જાહેરનામા દ્વારા વૈધાનિક ધોરણે ભાગીરથી બેસિન મેનેજમેન્ટ ઓથોરિટીની રચના કરવામાં આવી છે.જમીનનું ધોવાણ અને કાંપના પ્રવાહને રોકવા માટે જળાશયની કિનારી પર ગ્રીનબેલ્ટ વિકાસ માટે યોજના તૈયાર કરવામાં આવી છે.આ પાસાઓના અમલીકરણ પર નજર રાખવા માટે એક સંસ્થાકીય વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી છે.એમ.ઓ.ઈ.એફ.ની પ્રાદેશિક કચેરી યુ.પી. અને ઉત્તરાંચલ રાજ્યોમાં સ્થાપિત કરવામાં આવી છે અને તે ટિહરી ખાતેના પ્રોજેક્ટ્સ સહિત તમામ વિકાસલક્ષી પ્રોજેક્ટ્સનું નિરીક્ષણ કરી રહી છે.૧૯૮૭ અને ૧૯૯૭માં જારી કરાયેલી વન મંજૂરીના પાલનની સ્થિતિનું

નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે અને ૨૦૦૧ અને ૨૦૦૩માં પર્યાવરણની શરતોના પાલનની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે પણ બિન-પાલનનાં મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં આવે છે ત્યારે જરૂરી સુધારાત્મક કાર્યવાહી માટે એ.એચ.ને લેવામાં આવે છે.

માનવ સ્વાસ્થ્ય પર અસર:

મોટી માત્રામાં સ્થિર પાણી રોગોના વાહકો માટે ફળદ્રુપ સંવર્ધન સ્થળ પૂરું પાડે છે. નદી ખીણના પ્રોજેક્ટ્સને ઘણા રોગચાળા ફેલાવાના કારણ તરીકે ટાંકવામાં આવ્યા છે. તેહરી પરિયોજનાના જળાશયની ઊંચાઈ ૧૦૦૦ મીટરથી ઓછી છે તે હકીકતને ધ્યાનમાં લેતા, વેક્ટર સંવર્ધનની શક્યતાઓ ઘણી વધારે છે. આ પહેલાં ભૂમબલા સમિતિએ ૧૯૯૦માં ટિહરી ડેમ અંગે આ મુદ્દો ઉઠાવ્યો હતો. પરંતુ આ બાબત પર્યાવરણ મંત્રાલય દ્વારા પ્રોજેક્ટને આપવામાં આવેલી મંજૂરીમાં ધ્યાનમાં લેવામાં આવી ન હતી. એચ.આર.સી.ના અહેવાલમાં આ બાબત પર ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું અને તેહરી ડેમના જળાશય, નીચેના ડેમના જળાશય અને સિંચાઈ નહેરોની સંભવિત આરોગ્ય અસરોનો વ્યાપક અભ્યાસ હાથ ધરવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી અને ભારત સરકારના આરોગ્ય મંત્રાલય દ્વારા આ યોજનાને મંજૂરી આપવાનું ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યું હતું. તેના ઝડપી અમલીકરણની પણ ભલામણ કરવામાં આવી

હતી.સરકારે એચ.આર.સી.ના અહેવાલમાં આ સંદર્ભ સ્વીકાર્યો હતો.આ સ્વીકૃતિ ઉપરાંત, અરજદારોએ આક્ષેપ કર્યો છે કે કોઈ કામ કરવામાં આવ્યું નથી.

આરોગ્યનો અધિકાર એ અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકાર છે.આનું રક્ષણ સ્વચ્છ પર્યાવરણ સાથે અવિભાજ્ય રીતે જોડાયેલું છે.સ્વચ્છ અને સ્વસ્થ વાતાવરણ એ જ મૂળભૂત અધિકાર છે.આ સ્થિતિને આ અદાલતે એમ.સી. મેથા વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા [૨૦૦૧] ૩ એસ.સી.સી. ૭૫૬ માં પુનરાવર્તિત કરી હતી.તેથી માનવ સ્વાસ્થ્ય પર આ પ્રોજેક્ટની અસરને અવગણી શકાય નહીં.તેની ગંભીરતાથી તપાસ કરવી પડશે.

પર્યાવરણીય સંતુલન જાળવવા અને માનવ અધિકારોનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી ઉપરોક્ત તમામ પાસાઓ ટકાઉ વિકાસના અભિન્ન તત્વો છે.જો બંધના નિર્માણને કારણે હિમાલયના પર્યાવરણને કોઈ નુકસાન થયું હોય, તો તેની ભરપાઈ મંજૂરી સાથે જોડાયેલી આ શરતોનું સખત પાલન કરીને જ થઈ શકે છે.આ પાસાઓ વિસ્તારના જીવન અને ટકાઉ વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.જો આ પાસાઓનું પાલન કરવામાં નહીં આવે તો માનવ જીવન અને સમગ્ર હિમાલયનું પર્યાવરણ પાચમાલ થઈ જશે.માત્ર તેનું કડક પાલન જ પર્યાવરણીય સંતુલન જાળવી શકે છે.

આપત્તિ વ્યવસ્થાપન :

આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનો અર્થ છે આયોજન, સંકલન અને અમલીકરણના તમામ પાસાઓ જે લોકો અથવા કોઈપણ સંપત્તિ પર આપત્તિને રોકવા, ઘટાડવા, દૂર કરવા અથવા ફેલાવવાનું બંધ કરવા માટે જરૂરી અથવા ઈચ્છનીય છે અને તેમાં બચાવ અને તાત્કાલિક રાહતનાં તમામ તબક્કાઓનો સમાવેશ થાય છે.તે એક સાબિત થયેલી હકીકત છે કે મોટી સંખ્યામાં આપત્તિઓથી થતા માનવ દુઃખ અને દુર્દશાને સમયસર પગલાં, આયોજન અને નિવારક પગલાં લઈને ઘટાડી શકાય છે.તે સારી રીતે કાર્યરત આપત્તિ વ્યવસ્થાપન માળખા દ્વારા જ શક્ય છે.આ આપત્તિની અસરોને ઘટાડવા, નિયંત્રિત કરવા અને મર્યાદિત કરવામાં આપણને સક્ષમ બનાવશે અને આપત્તિ વ્યવસ્થાપન કવાયતોને સુવ્યવસ્થિત કરશે.આપત્તિના પ્રહાર પછી આપણી હાલની રાહત કેન્દ્રિત સક્રિય અભિગમને તૈયારી લક્ષી સક્રિય વલણમાં બદલવાની જરૂર છે.આ આપત્તિ પહેલાંની તૈયારીઓનો ઉદ્દેશ્ય છે.આ કવાયતમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપન યોજનાઓએ અભિન્ન ભૂમિકા ભજવવાની છે.તેઓ આપત્તિઓના વ્યવસ્થાપન માટે બ્લુ પ્રિન્ટ છે.આપત્તિ વ્યવસ્થાપન યોજનાઓમાં આપત્તિ નિવારણના પાસાઓ અને આપત્તિની અણધારી ઘટનામાં તેના વ્યવસ્થાપનની રીતો હોવી જોઈએ.યોગ્ય યોજના આપત્તિ વ્યવસ્થાપન કવાયતને વધુ મજબૂત પાયા પર મૂકશે.

આ પ્રોજેક્ટની મંજૂરીમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપન યોજનાની રૂપરેખા તૈયાર કરવાની શરત છે, તે આવકારદાયક સંકેત છે.આપત્તિ વ્યવસ્થાપન પ્રવૃત્તિઓને વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકલિત કરવી જોઈએ.સંયોગવશાત્, યુનાઇટેડ નેશન્સ ઈન્ટરનેશનલ ડેવેલપ્મેન્ટ બેંક નેચરલ ડિઝાસ્ટર રિડક્શનની ચોકોહામા વ્યૂહરચનાનો પણ આ સંકલ્પ છે, જેમાં ભારત એક પક્ષ છે.માનવ જીવન અને સંપત્તિનું જતન અને રક્ષણ કરવાની રાજ્યની ફરજ છે.વિકાસલક્ષી પ્રયાસોને પૂર્ણ કરવામાં આ જવાબદારી એક અભિન્ન તત્વ છે.તેથી, આપત્તિ વ્યવસ્થાપનને ટકાઉ વિકાસથી અલગ કરી શકાતું નથી.

પ્રતિવાદીઓ રજૂ કરે છે કે કૃષિ મંત્રાલયે THDC દ્વારા તૈયાર કરાયેલ આપત્તિ વ્યવસ્થાપન યોજનાને મંજૂરી આપી છે. અને ઉમેર્યું કે તેઓ રાજ્ય સરકારની આપત્તિ વ્યવસ્થાપન યોજનાને જિલ્લા સ્તરે THDC દ્વારા તૈયાર કરાયેલ યોજનામાં જોડી રહ્યા છે. આપત્તિ વ્યવસ્થાપન અંગે, નોડલ એજન્સી કૃષિ મંત્રાલય છે અને આપત્તિ વ્યવસ્થાપન યોજનાને મંત્રાલય દ્વારા ૧૯૯૨ માં મંજૂરી આપવામાં આવી હતી અને પૂર સામે લડવા અને સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ માટે જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટની અધ્યક્ષતા હેઠળ સરકાર દ્વારા દરેક જિલ્લામાં એક સ્ટીયરિંગ ગ્રુપની રચના કરવામાં આવી છે અને ડેમમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની ઘટના બને તો સ્ટીયરિંગ ગ્રુપ આપત્તિ વ્યવસ્થાપન યોજનાનો અમલ કરશે.ઉત્તરાંચલ સરકારે ડેમના કારણે કોઈપણ કટોકટીની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે અગ્ર સચિવ

(સિંચાઈ અને ઊર્જા)ની અધ્યક્ષતામાં એક સંચાલન જૂથની રચના પણ કરી છે.પરંતુ આ તમામ કસરતોની અસરકારકતા વ્યવસ્થાપન પ્રવૃત્તિઓના યોગ્ય અમલીકરણમાં છે.

પુનર્વસન :

ટિહરી અને કોટેશ્વર બંધના નિર્માણથી જર ચોરસ કિલોમીટર વિસ્તારમાં ફેલાયેલા બે તળાવો બનશે.કિમી અને ૨.૬૫ ચો.પૂર્ણ જળાશય સ્તરે અનુક્રમે કિમી.તેહરી ડેમ તેહરી શહેર અને ૨૨ ગામડાઓને ડૂબાડી દેશે.અન્ય ૭૪ ગામો આંશિક રીતે પ્રભાવિત થશે.કોફરડેમના નિર્માણ સાથે પ્રથમ તબક્કામાં એક મુખ્ય પ્રવાહી અસરગ્રસ્ત થશે અને બાકીનું અંતિમ અવરોધ દ્વારા.આ ઉપરાંત કોટેશ્વર ડેમથી ૨ ગામો સંપૂર્ણપણે અને ૧૪ ગામો આંશિક રીતે પ્રભાવિત થશે.નવા ટહરી શહેરના નિર્માણથી, પ્રોજેક્ટ કામો અને વસાહત નિર્માણ અન્ય ૧૩ ગામોને અસર કરશે.કુલ મળીને, તેહરી પાવર પ્રોજેક્ટ ૩૭ ગામોને સંપૂર્ણપણે, ૮૮ ગામોને આંશિક રીતે અને તેહરી શહેરને અસર કરશે.આ ખૂબ અસરગ્રસ્ત લોકોનું પુનર્વસન એ આપણી સામેનો મુખ્ય મુદ્દો છે.

પુનર્વસન માત્ર ખોરાક, કપડાં અથવા આશ્રય પ્રદાન કરવા વિશે જ નથી.તે જીવનની જરૂરી સુવિધાઓ સુનિશ્ચિત કરીને આજીવિકાના પુનઃનિર્માણ માટે

સહાય વધારવા વિશે પણ છે.વિસ્થાપિતોનું પુનર્વસન એ અનુચ્છેદ ૨૧નું તાર્કિક પરિણામ છે.વિસ્થાપિતો પુનર્વસન સ્થળોએ સારું જીવન જીવવા અને આજીવિકા મેળવવા માટે વધુ સારી સ્થિતિમાં હોવા જોઈએ.આમ નર્મદા બચાવો આંદોલનના કેસ (ઉપર) માં આ કોર્ટે અવલોકન કર્યું હતું.બંધમાંથી થનારા વ્યાપક અંદાજિત લાભોને વિસ્થાપિતોના મૂળભૂત અધિકારોને છીનવી લેવા માટેના બહાના તરીકે ગણવા જોઈએ નહીં.તેમને ઉખેડી નાખવામાં આવે કે તરત જ તેમનું પુનર્વસન કરવું જોઈએ.અને તેમાંથી કોઈને પણ પુનર્વસન માટે રાહ જોવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ નહીં.જળમગ્ન થવાના છ મહિના પહેલાં પુનર્વસન થવું જોઈએ.આવી સમય મર્યાદા આ અદાલતે બી. ડી. શર્મા વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, [૧૯૮૨] સપોર્ટ ૩ એસ.સી.સી. ૮૩ માં નક્કી કરી હતી અને નર્મદામાં આ વાતનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું હતું.આ પૂર્વ પુનર્વસન વિસ્થાપિત લોકોમાં આત્મવિશ્વાસની ભાવના પેદા કરશે અને તેઓ નવા વાતાવરણ સાથે અનુકૂળન સાધીને પોતાનું જીવન શરૂ કરવા માટે વધુ સારી સ્થિતિમાં હશે.પુનર્વસન પેકેજ તૈયાર છે.એ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે આ કિસ્સામાં પુનર્વસન શરતો કોટેશ્વર ડેમના વિસ્થાપિતો તેમજ જળાશયની કિનારે રહેતા લોકો અને આ પ્રોજેક્ટથી અસરગ્રસ્ત થવાની સંભાવના ધરાવતા તમામ લોકોને પણ લાગુ પડે છે.સંબંધિત સત્તાવાળાઓએ જમીના છ મહિના પહેલાં પુનર્વસન માટે હક્કાર તમામ લોકોને પુનર્વસન માટે યોગ્ય પગલાં લેવા પડશે.પુનર્વસન પૂર્ણ થયા વિના કોઈ અવરોધ ન હોવો જોઈએ.ભારત સરકાર

વતી વિદ્યુત મંત્રાલયના અન્ડર સેક્રેટરી એમ.એલ. શર્માએ દાખલ કરેલા સોગંદનામા અનુસાર, ભારત સરકાર દ્વારા પર્યાવરણ અને પુનર્વસન પાસાઓ પર રચાયેલી બે નિષ્ણાત સમિતિઓની ભલામણો પરની ફોલો-અપ કાર્યવાહીની સ્થિતિ અંગે અહેવાલ આપવામાં આવ્યો હતો અને એચ.આર.સી. દ્વારા કરવામાં આવેલી ભલામણોને કેન્દ્ર સરકારે યુ.પી. સરકાર સાથે પરામર્શ કરીને ધ્યાનમાં લીધી હતી અને ૮ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૮ના રોજ ઓફિસ મેમોરેન્ડમ સાથે જોડાયેલ દરેક ભલામણ સામે દર્શાવેલ નિર્ણયો અનુસાર તે ભલામણોનો અમલ કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો. એ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે ખર્ચ ભારત સરકાર અને યુ.પી. સરકાર દ્વારા ૬૦ના ગુણોત્તરમાં વહેંચવામાં આવશે. ૪૦ અને એ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે યુ.પી. સરકાર સમગ્ર પુનર્વસન કાર્યની સીધી જવાબદારી લેશે, જે તેના અધિકારીઓ દ્વારા સીધી રીતે કમિશનર, ગઢવાલ ડિવિઝનની એકંદર દેખરેખ અને નિયંત્રણ હેઠળ સંભાળવામાં આવશે, જેના માટે રાજ્ય સરકાર તે મુજબ યોગ્ય આદેશો જારી કરશે. સરકાર દ્વારા સ્વીકારવામાં આવેલી એચ.આર.સી.ની ભલામણો અમારી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી છે.

સરકાર વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે વિકાસ કાર્યક્રમોનો હેતુ દેશના નાગરિકોને લાભ પહોંચાડવાનો છે, પરંતુ જ્યારે મોટા પાયે વિસ્થાપન થાય છે, ત્યારે રાજ્યની નૈતિક ફરજ છે કે જે લોકો વિસ્થાપિત થઈ રહ્યા છે તેમની યોગ્ય

રીતે સંભાળ લેવામાં આવે.નર્મદા બચાવો આંદોલનના કેસમાં આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે પ્રસ્તાવિત પ્રોજેક્ટ સ્થળો પર રહેતા લોકોનું વિસ્થાપન અને ડૂબી જવાના વિસ્તારો એક મહત્વનો મુદ્દો છે અને યોગ્ય રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલી રાહત અને પુનર્વસન યોજના વિસ્થાપિત વ્યક્તિઓના વિસ્થાપન પછીના જીવનધોરણમાં સુધારો કરશે.જ્યારે મંજૂરી આપવામાં આવે છે, ત્યારે જાળવણી, સંરક્ષણ અને પુનર્વસન સંબંધિત શરતો લાદવામાં આવે છે અને પ્રોજેક્ટનો અમલ કરવા માટે સંબંધિત સત્તાવાળાઓએ તે શરતો પૂરી કરવી પડશે.

જ્યારે સરકારે આ બાબતમાં તેમની ચિંતામાં એચ.આર.સી.ની રચના કરી હતી અને એચ.આર.સી.એ વિવિધ ભલામણો કરી હતી, જેમાંથી કેટલીક સ્વીકારવામાં આવી છે, જેનો અગાઉ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે કેટલીક ફરિયાદો આ કોર્ટ સમક્ષ જ.દ.૧૯૯૯ના રોજ અરજદારો વતી દાખલ કરાયેલા એફિડેવિટમાં રજૂ કરવામાં આવી છે અને તે ફરિયાદો પર અમારા તારણો નીચે મુજબ છે:

૧. એચ.આર.સી. દરેક વિસ્થાપિત પરિવારને માત્ર ૨ એકર જમીન આપે છે તે સંતોષકારક નથી.ગુજરાતમાં સરદાર સરોવર પરિયોજનાના કિસ્સામાં એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે દરેક પરિવારને ઓછામાં ઓછી ૨ હેક્ટર જમીન મળી રહી છે

અને તેહરી પરિયોજનાના પરિયોજના અસરગ્રસ્ત લોકો સામે ભેદભાવ રાખવાનો કોઈ તર્ક નથી અને આવો ભેદભાવ કાયદા હેઠળ સમાન ગણવામાં આવવાના બંધારણ હેઠળના તેમના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે.અમે નથી વિચારતા કે એવું માનવું યોગ્ય રહેશે કે એચ.આર.સી. દ્વારા સૂચવવામાં આવેલી જમીનનો વિસ્તાર અપૂરતો અથવા અપર્યાપ્ત છે.આ બાબતમાં પ્રદેશમાં જમીનની ઉપલબ્ધતા, અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિઓની જીવનશૈલી, તેમની જરૂરિયાતો અને અન્ય સંબંધિત પરિબલો પર યોગ્ય વિચારણા કર્યા પછી એચ.આર.સી. દ્વારા આવી ભલામણ કરવામાં આવી છે.સૌથી ઉપર, આ પ્રોજેક્ટ એક પહાડી વિસ્તારમાં હાથ ધરવામાં આવી રહ્યો છે, જ્યાં જમીન ખૂબ જ ઓછી છે.આવી પરિસ્થિતિમાં, આપણે નથી વિચારતા કે સરદાર સરોવર પ્રોજેક્ટ અને ટિહરી પ્રોજેક્ટ વચ્ચે કોઈ સરખામણી કરી શકાય.આથી અમે અરજદારો વતી ઉઠાવવામાં આવેલ આ દલીલને નકારીએ છીએ.

૨. આગળની ભલામણ જેના સંદર્ભમાં વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે તે એ છે કે ભારત સરકારે પુત્રો અને અપરિણીત પુત્રીઓ કે જેમણે નિર્ધારિત તારીખે ૨૧ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કરી છે, તેમને અલગ પરિવાર તરીકે ગણવાનું પસંદ કર્યું છે.આવા વર્ગીકરણ માટે ૨૧ વર્ષ નહીં પરંતુ ૧૮ વર્ષની ઉંમર લેવી જોઈએ તેવી વિનંતી કરવામાં આવે છે.આ બાબતો ભલામણકારી સંસ્થા અને સરકારના નિર્ણયના ક્ષેત્રમાં આવે છે.જો સરકારે કોઈ અન્ય ઉંમર પસંદ કરી હોત, તો અમે

તેને અતાર્કિક ન ગણી શક્યા હોત.નાગરિકોને મતદાનના અધિકારો આપવામાં આવ્યા હતા તેવો દાવો પણ:તે ૧૮ વર્ષની ઉંમરને વિચારણા હેઠળના તથ્યો સાથે કોઈ સંબંધ નથી.તેથી, આ દલીલ પણ આપણા હસ્તક્ષેપને લાયક નથી.

૩. આગળનો વાંધો એ છે કે મોટા પુત્રો અને અપરિણીત પુત્રીઓને જમીન ન આપીને માત્ર રોકડ આપવામાં આવે છે, જે સ્વીકાર્ય નથી, કારણ કે તેનાથી ભેદભાવ થાય છે, ખાસ કરીને જ્યારે તેઓને અલગ પરિવારો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવા ભેદભાવ બંધારણ હેઠળના તેમના મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન હશે. એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે તમામ મોટા પરિણીત પુત્રોને ઓછામાં ઓછી ૨ હેક્ટર જમીન અને વિસ્થાપિત પરિવાર તરીકે પેકેજ હેઠળ મળવાપાત્ર અન્ય તમામ લાભો મળવા જોઈએ. જો તેઓ ઈચ્છે તો જમીનના બદલામાં ૨ હેક્ટર જમીનની કિંમત જેટલી રોકડ લેવાનો વિકલ્પ પણ તેઓને આપી શકાય છે.આ દલીલ પણ સ્વીકારી શકાય નહીં કારણ કે અગાઉ જણાવ્યા મુજબ જમીનની અછતને કારણે દરેક પરિવારને જમીન આપવી શક્ય ન પણ હોય અને મોટા પુત્રો અને અપરિણીત પુત્રીઓને મોટા લાભ આપવાના હેતુથી સારવાર આપવામાં આવી હોય તેવા પરિવારોને પણ અલગ પરિવાર તરીકે ગણવામાં આવે છે અને અન્ય કોઈ હેતુ માટે નહીં.તેવી જ રીતે અન્ય દલીલ કે અપરિણીત પુત્રો અને પુત્રીઓને અડધા પરિવાર એકમ તરીકે ગણવા જોઈએ અને તેમને

અડધો હેક્ટર જમીન અથવા તેના બદલામાં રોકડ આપવામાં આવવી જોઈએ, તે સ્વીકારી શકાય નહીં.

૪. હવે જે દલીલ રજૂ કરવામાં આવી છે તે એ છે કે પુનર્વસન માટે હજુ સુધી જમીન હસ્તગત કરવામાં આવી નથી અને અસરગ્રસ્ત વસ્તીનું હજુ સુધી પુનર્વસન કરવામાં આવ્યું નથી અને જ્યાં સુધી તેઓને એકસાથે સ્થળાંતરિત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કામની વધુ પ્રગતિને મંજૂરી આપવી જોઈએ નહીં અને વધુમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે જો પરિવારોને પ્રોજેક્ટ માટે વિસ્થાપિત કરવામાં આવે તો આ અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિઓને તેહરી પ્રોજેક્ટને લાગુ પડતી નીતિ, પેકેજ અને પ્રક્રિયાને ધ્યાનમાં રાખીને પુનર્વસન કરવું જોઈએ.

જે કિસ્સાઓમાં પરિવારોને પહેલેથી જ ખસેડવામાં આવ્યા છે અને જ્યાં પુનર્વસન પહેલેથી જ કરવામાં આવ્યું છે, તે સંદર્ભમાં એચ.આર.સી.એ ભલામણ કરી હતી કે જમીનના બદલે માત્ર રોકડ રકમ જ ચૂકવવામાં આવે અને પુનર્વસન માટે જમીનની ઉપલબ્ધતાના અભાવને ધ્યાનમાં રાખીને રોકડ વિકલ્પની ભલામણ કરવામાં આવી છે. પુખ્ત વયના પરિણીત પુત્રોને રૂ.૧,૫૦,૦૦૦ અને પુખ્ત વયના અપરિણીત પુત્રો અને પુખ્ત વયની અપરિણીત પુત્રીઓને દરેકને રૂ.૭૫,૦૦૦ મળે છે. સરકારે આ ભલામણ એ શરત સાથે સ્વીકારી હતી કે ૧૯.૭.૧૯૯૦ સુધી સંપૂર્ણ અસરગ્રસ્ત પરિવારોના તમામ વધારાના પાત્ર

પરિવારના સભ્યો (જેમને ખેતી માટે જમીન આપવામાં આવી છે તેઓને બાદ કરતાં) અને જે પરિવારો ભૂતકાળમાં તેમની અગાઉની વસાહતોમાંથી પુનર્વસન વસાહતોમાં સ્થળાંતરિત થયા છે તેઓ લઘુત્તમ કૃષિ વેતન કરતાં ૭૫૦ ગણી વધારે રકમની સહાય મેળવવા માટે પાત્ર રહેશે, જેની વર્તમાન કિંમત વ્યક્તિ દીઠ રૂ. ૩૩,૦૦૦ છે.આ નીતિની બાબતો છે અને જ્યારે સરકાર અનેક પાસાઓને ધ્યાનમાં રાખીને આવો નિર્ણય લે છે, ત્યારે અમને નથી લાગતું કે આ અદાલતે તેમાં દખલ કરવી જોઈએ.

જે કિસ્સાઓમાં પરિવારોને સ્થળાંતરિત કરવામાં આવ્યા નથી અથવા નવા માન્યતા પ્રાપ્ત વધારાના પરિવારો માટે પુનર્વસન લાભો આપવામાં આવ્યા નથી, ત્યાં એચ.આર.સી.એ ભલામણ કરી હતી કે સમાન કારણોસર જમીનના બદલે માત્ર રોકડ ચૂકવવામાં આવે અને ૨૦૦ ચોરસ મીટર માપનો રહેણાંક પ્લોટ પણ આપવાની ભલામણ કરી હતી.મા.ગ્રામીણ પુનર્વસન કેન્દ્રમાં અથવા દરેક મોટા પરિણીત પુત્રને ખર્ચ આપવામાં આવશે.મકાન બાંધકામ માટે લોન પર વ્યાજ સબસિડી આપવાની હાલની યોજનાની ભલામણ કરવામાં આવી છે.સરકારે તેને સ્વીકારીને જણાવ્યું હતું કે વસ્તી ગણતરી, મતદાર ચાટી અને જો જરૂરી હોય તો અલગ અલગ ઘર-ઘર સર્વેક્ષણના આધારે રાજ્ય વહીવટીતંત્રની જવાબદારી રહેશે અને ૧૯.૭. સુધીમાં જમીનવિહોણા ખેતમજૂરોના વધારાના પરિવારના સભ્યોની ગણતરી કરવામાં આવશે.૧૯૯૦ સંપૂર્ણપણે અસરગ્રસ્ત જમીનમાલિક

પરિવારો માટે ભલામણ કરેલ એક્સ-ગ્રેશિયા રકમ મેળવવા માટે પણ પાત્ર હશે. ખેતીની જમીન વિનાના મજૂરો અને તેમના પરિવારના વધારાના સભ્યોની ઓળખ રાજ્ય વહીવટીતંત્ર દ્વારા નક્કી કરવામાં આવશે. દરેક મિલને ૨૦૦ ચોરસ મીટર રહેણાંક જમીન અથવા તેના બદલામાં રોકડ ફાળવવાની ભલામણ સરકાર દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી ન હતી. અરજદારો વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે એચ.આર.સી.ની ભલામણો સરકાર દ્વારા સ્વીકારવી જોઈએ, પરંતુ સરકારે એચ.આર.સી. દ્વારા ભલામણ કરવામાં આવેલી યોજનાને બદલે અન્ય યોજના ઘડી છે અને અસરગ્રસ્ત પરિવારોને જે રીતે સહાયની રકમ આપવામાં આવે છે તે જ રીતે આ રકમની ચુકવણી કરવાનું સૂચન કર્યું છે, તેથી સરકારના નિર્ણય સામે કોઈ અપવાદ લઈ શકાય નહીં.

એચ.આર.સી. દ્વારા એવા ગામોને સંપૂર્ણ અસરગ્રસ્ત તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા હતા જ્યાં ૭૫ ટકા કે તેથી વધુ પરિવારો સંપૂર્ણપણે અસરગ્રસ્ત છે. એચ.આર.સી.એ ભલામણ કરી હતી કે આંશિક રીતે અસરગ્રસ્ત ગામોમાં [જ્યાં ૭૫ ટકાથી ઓછા પરિવારો સંપૂર્ણપણે અસરગ્રસ્ત છે], સંપૂર્ણપણે અસરગ્રસ્ત પરિવારો પાસે પુનર્વસન જોગવાઈઓ સાથે અન્યત્ર પુનઃસ્થાપિત થવાનો વિકલ્પ હશે અથવા ગામના અપ્રભાવિત ભાગમાં રહેશે. જે પરિવારો ત્યાં રહે છે તેમને વધારાની જમીનમાંથી પટ્ટા પર જમીન ફાળવવામાં આવશે. સરકારે સંપૂર્ણ અને આંશિક રીતે અસરગ્રસ્ત પરિવારોના વર્ગીકરણ અંગેની ભલામણો સ્વીકારી હતી અને એમ પણ જણાવ્યું હતું કે તેઓ હાલની નીતિમાં માન્ય

પુનર્વસન લાભો મેળવવા માટે હકદાર રહેશે અને તે પરિવારોના તમામ વધારાના પરિવારના સભ્યો પણ રૂ. ૩૩,૦૦૦ની સહાય મેળવવા માટે હકદાર રહેશે.અરજદારો વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે સરકાર દ્વારા એચ.આર.સી.ની ભલામણને સંપૂર્ણપણે સ્વીકારવી જોઈતી હતી.સરકાર દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે આ ગામોમાં રહેતા આંશિક રીતે અસરગ્રસ્ત પરિવારો હાલની નીતિ હેઠળ સ્વીકાર્ય કામચલાઉ ખેતી માટે નીચા જળાશય સ્તરના સમયગાળા દરમિયાન ઉપલબ્ધતાને આધિન પડ્યા પર ડૂબી ગયેલી જમીન ફાળવવા માટે હકદાર રહેશે.. અરજદારો વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે જળાશયના નીચા સ્તરના સમયગાળા દરમિયાન ડૂબી ગયેલી જમીનમાં ખેતી કરવાની પરવાનગી આપવાની પ્રથા જળાશયમાં કાંપ વધારવા તરફ દોરી જાય છે અને તેથી તેને નિરુત્સાહિત કરવી જોઈએ.સરકારનો મત છે કે એચ.આર.સી. દ્વારા કરવામાં આવેલી ભલામણોને સ્વીકાર્યા પછી પણ એક શરત લાદવામાં આવી છે કે જળાશયના નીચા સ્તરના સમયગાળા દરમિયાન, જમીન કામચલાઉ ખેતી માટે જ આપવામાં આવશે.તેથી, આવી સ્થિતિ ગેરવાજબી છે એમ કહી શકાય નહીં.

અરજદારો દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલો આગામી વાંધો દરેક પરિણીત પુત્ર અને પુખ્ત વયના અપરિણીત પુત્રો અને પુખ્ત વયની અપરિણીત પુત્રીઓને ૬૦,૦૦૦ રૂપિયાની ઘર બાંધકામ સહાય અને આ રકમની ચુકવણી બાંધકામની

પ્રગતિ અને સ્થળાંતર સાથે જોડાયેલી છે.સરકારે આ વાત સ્વીકારી ન હતી અને આદેશ આપ્યો હતો કે ૬.૬.૧૯૮૫ની કટ-ઓફ-તારીખ સુધીમાં શહેરી હકદાર મકાનમાલિક પરિવારોના વધારાના સભ્યો પણ રૂ. ૩૩,૦૦૦ની સહાય મેળવવા માટે પાત્ર હશે, જે બાદમાં વધારવામાં આવી હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે.અગાઉ જણાવેલા સમાન કારણોસર, અરજદારો વતી ઉઠાવવામાં આવેલા વાંધાઓને નકારી કાઢવામાં આવે છે.

પુનર્વસન કાર્યક્રમની વાત કરીએ તો, સ્થિતિ એ છે કે પુનઃસ્થાપિત પરિવારોના જીવનધોરણને લગતો સામાજિક-આર્થિક અભ્યાસ ભારતના વહીવટી સ્ટાફ કોલેજ, હૈદરાબાદ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો, જે દર્શાવે છે કે પુનર્વસન પહેલાંની સ્થિતિ કરતાં પુનઃસ્થાપિત પરિવારોના જીવનની ગુણવત્તા ઘણી વધારે અને સારી છે.ઉત્તર પ્રદેશ સરકાર અને ટી.એચ.ડી.સી. દ્વારા ટિહરી પ્રોજેક્ટથી અસરગ્રસ્ત પરિવારો માટે સારી રીતે વ્યાખ્યાયિત આર.એન્ડ.આર. નીતિ અને પેકેજ ઘડવામાં આવ્યું છે, જેમાં બદલાતી જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને સમય-સમય પર સુધારો કરવામાં આવ્યો છે.આ પ્રોજેક્ટના અસરગ્રસ્ત પરિવારોનું પુનર્વસન હવે ઉત્તરાંચલ સરકાર દ્વારા સંભાળવામાં આવી રહ્યું છે.જળાશયના બંધને કારણે અસરગ્રસ્ત થનારા આશરે ૨૫૦૦ સંપૂર્ણપણે અસરગ્રસ્ત ગ્રામીણ પરિવારોને આવરી લેતા બીજા તબક્કાના કાર્યક્રમના ભાગરૂપે, વધારાની જમીનની ઓળખ કરવામાં આવી છે અને હરિદ્વાર અને દેહરાદૂન જિલ્લાઓમાં તે

પૂરી પાડવામાં આવી રહી છે અને હસ્તગત કરવામાં આવી રહી છે.પશુલોકમાં ૨૭૫.૨૦ હેક્ટર જમીન અને પથારી બ્લોકમાં ૧૦૮૩ હેક્ટર જમીન ભાડાના ધોરણે બાકીના સંપૂર્ણ અસરગ્રસ્ત ગ્રામીણ પરિવારોને પુનર્વસન માટે સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવી છે.વધુમાં, હરદ્વાર અને દેહરાદૂન જિલ્લામાં લગભગ ૮૦૦ એકર જમીન હસ્તગત કરવાના પ્રસ્તાવ પર પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે.રાજ્ય સરકાર જૂન ૨૦૦૩ સુધીમાં પુનર્વસન પૂર્ણ કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે.

શહેરી પુનર્વસન કાર્યક્રમની વર્તમાન સ્થિતિમાં ૬ જૂન, ૧૯૮૫ની કટ-ઓફ તારીખમાં આવતા કુલ ૫૨૯૧ પરિવારોને સામેલ કરતું ટિહરી શહેર આવરી લે છે.તેમના માટે ઉપલબ્ધ પુનર્વસન પેકેજ નીચે મુજબ છે:

(૧) "શહેરી પુનર્વસન કાર્યક્રમ હેઠળ, અસરગ્રસ્ત પરિવારોને તેમની પસંદગી મુજબ નવી ટહરી ટાઉન (એન.આઈ.ટી.) અથવા ઋષિકેશ અને દેહરાદૂનમાં પુનર્વસન કરવામાં આવી રહ્યું છે.જમીન/મકાન માલિક વિસ્થાપિતોને જૂના તેહર શહેરમાં તેમના હાલના/દુકાનો અને અન્ય માળખા માટે વળતર ઉપરાંત, તેમના મકાનો બનાવવા માટે નજીવી કિંમતે પ્લોટ આપવામાં આવે છે.જૂના ટહરી ટાઉનના ભાડૂતોને સબસિડીવાળા ધોરણે ચૂકવણી પર બિલ્ટ-અપ ફ્લેટ આપવામાં આવી રહ્યા છે.(ii) શહેરી

દુકાનદારો માટે એન.આઈ.ટી., ઋષિકેશ અને દેહરાદૂનમાં દુકાનોનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે.

(iii) શહેરી પુનર્વસન પેકેજની વિગતો પુનર્વસન નીતિ પુસ્તિકામાં પરિશિષ્ટ IV તરીકે સામેલ છે.

ગ્રામીણ પુનર્વસન અંગે નીતિ આ પ્રમાણે છે:

- ૧ .ગ્રામીણ વિસ્થાપિતોને ખેતીની જમીન ફાળવીને અથવા તેના બદલામાં રોકડ રકમ આપીને વળતર આપવામાં આવશે.
૨. ગ્રામીણ વિસ્થાપિતોને મોટા બ્લોકમાં વસાવવા જોઈએ જેથી તેમના સામાજિક જીવનનું માળખું અકબંધ રહે.
૩. પુનર્વસન કેન્દ્રોની પસંદગીમાં વિસ્થાપિતો અથવા તેમના પ્રતિનિધિઓને શક્ય હોય ત્યાં સુધી સામેલ કરવામાં આવે.
૪. શક્ય હોય ત્યાં સુધી, કોઈ ચોક્કસ કેન્દ્ર પર વસાહત માટે વિસ્થાપિતોની પસંદગીને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે.
૫. દરેક ગ્રામીણ પુનર્વસન કેન્દ્રમાં સમુદાયની સુવિધાઓ પ્રોજેક્ટના ખર્ચે પૂરી પાડવામાં આવે, પછી ભલે તે તેમની અગાઉની વસાહતોમાં અસ્તિત્વમાં ન હોય.

વધુમાં એ વાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે પેકેજની મૂળભૂત સુવિધાઓમાં ફેરફાર કર્યા વિના તેમાં સમય-સમય પર સુધારા કરવામાં આવ્યા છે અને પુનર્વસન વિષેની વિગતો પરિશિષ્ટ-૫ માં દર્શાવવામાં આવી છે. વિવિધ સુવિધાઓ પરિશિષ્ટ-૬ માં દર્શાવવામાં આવી છે. ગ્રામીણ પુનર્વસનની પ્રગતિ પરિશિષ્ટ-૬ માં દર્શાવ્યા મુજબ છે. ગ્રામીણ પુનર્વસનની પ્રગતિ નીચે મુજબ છે:

"ગ્રામીણ વિસ્થાપિત પરિવારો			
પ્રવૃત્તિ	કુલ સંપૂર્ણ અસરગ્રસ્ત કુટુંબો	કુટુંબ પુનર્વસન / વળતર ચૂકવ્યું	% ઉંમર પ્રગતિ
પ્રથમ તબક્કો	૨૦૬૪	૨૦૩૪	૯૮.૫૦
બીજો તબક્કો	૩૩૬૫*	૯૭૩	૨૯.૦૦
કુલ	૫૪૨૯	૩૦૦૭	૫૫.૩૮

*આ સંપૂર્ણપણે અસરગ્રસ્ત પરિવારો ઉપરાંત, ૩૮૧૦ પરિવારો આંશિક રીતે અસરગ્રસ્ત છે, જેમને સ્થળાંતરિત કરવાના નથી પરંતુ રોકડ ચૂકવણી કરવાની છે.

તેમની જમીન ડૂબી જવા બદલ વળતર.આ ઉપરાંત,

તેમને નીતિમાં નિર્ધારિત અન્ય તમામ લાભો પૂરા પાડવામાં આવશે.

**આ આંકડાઓ ૨૦૦૧માં ઉત્તરાંચલ સરકારના પુનર્વસન નિયામક દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા સર્વેક્ષણ પર આધારિત છે.

ગ્રામીણ પુનર્વસનનો વર્તમાન સ્થિતિ

૨. નં. ૧	વર્ણન	અસરગ્રસ્ત લોકોની સંખ્યા ગામડાં	કુલ જમીન અસરગ્રસ્ત (એકરમાં)	નં. અસરગ્રસ્ત કુટુંબ	સંપૂર્ણપણે અસરગ્રસ્ત પરિવારો નું પુનર્વસન કરવામાં આવશે.	સંપૂર્ણપણે અસરગ્રસ્ત પરિવારો ની સંખ્યા પુનર્વસન વાટ કરાયેલ	સંતુલન પુનર્વસન થી સંપૂર્ણપણે અસરગ્રસ્ત પરિવારો
૧.	૨.	૩.	૪.	૫.	--		૮
૨.	સંપૂર્ણ ડૂબી ગયેલા/અસર ગ્રસ્ત વિસ્તારો	૩૭	૨૨૯૩. ૯૩	૩૩૫૫	૩૩૫૫	૨૮૮૩	૪૭૨
	અર્ધજળમગ્ન / અસરગ્રસ્ત વિસ્તાર	૭૨	૧૯૩૬. ૯૧૧	*૫૮૮૪	૨૦૭૪	૧૨૪	૧૯૫૦
	કુલ	૧૦૯	૪૨૩૦. ૮૪૧	૯૨૩૯	૫૪૨૯	૩૦૦૭	૨૪૨૨

૫ ટકા વધારાનો ઉમેરો (ભૂમિહીન વ્યક્તિઓ માટે + છેલ્લા સર્વેક્ષણ પછી

પરિવારોમાં વધારો): ૧૨૧

પુનર્વસન માટે ટિહરી ડેમના પરિવારોને સંતુલિત કરો:

૨૫૪૩.

નોંધ :(i) ઉપરોક્ત વિગતો વર્ષ ૨૦૦૧માં હાથ ધરાયેલા સર્વેક્ષણ પર આધારિત છે.

(ii) *૩૮૧૦ પરિવારો આંશિક રીતે અસરગ્રસ્ત પરિવારો છે, જેમને સ્થળાંતરિત કરવાના નથી.

પુનર્વસન પામેલા પરિવારોનો સામાજિક-આર્થિક અભ્યાસ માર્ચ ૧૯૯૩માં એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સ્ટાફ કોલેજ ઓફ ઈન્ડિયા, હૈદરાબાદ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.એ જ રીતે, યુ.પી. વિધાનસભાની અંદાજ સમિતિએ પણ ૧૯૮૯માં કેટલીક પુનર્વસન વસાહતોની મુલાકાત લીધી છે અને તેમના અહેવાલનો એક અંશ નીચે મુજબ છે:

"સમિતિએ તેની મુલાકાત દરમિયાન ભાનિયાવાલા, રાયવાલા અને પાથરી બ્લોકમાં પુનર્વસન વસાહતોનું નિરીક્ષણ કર્યું હતું. સમિતિને જાણવા મળ્યું હતું કે આ વસાહતોમાં પૂરી પાડવામાં આવતી સુવિધાઓ દેશના કોઈપણ ગામ કરતાં વધુ સારી છે.સારી રીતે પાકા રસ્તાઓ છે.શેરીઓમાં રોશનીની વ્યવસ્થા છે.સિંચાઈ અને પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા ઉપલબ્ધ છે.હોસ્પિટલો અને શાળાઓની સુવિધાઓ પૂરી પાડવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રોજેક્ટથી અસરગ્રસ્ત પરિવારો માટે પુનર્વસન પેકેજમાં વધુ સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે. જૂની ટિહરી જમીનના માલિકો માટે મકાન બાંધકામ સહાયમાં અગાઉ ચૂકવેલ વળતરની કોઈપણ કપાત વિના લઘુત્તમ રૂ. ૬૦,૦૦૦ થી વધારીને રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦ કરવામાં આવી હતી, જે અન્ય સ્તેબમાં અનુરૂપ વધારો છે. આમ, શહેરી ઘર/જમીન માલિક પરિવારોને મંજૂર કરાયેલ ઘર બાંધકામ સહાયની રકમ નીચે મુજબ છે:

૧. ભાડૂતોને ૧૯૮૯ પહેલાના ખર્ચના નીચા દરે એટલે કે ૩૭૭૧ રૂપિયા પ્રતિ ચોરસ મીટરના બદલે ૧૮૧૯ રૂપિયા પ્રતિ ચોરસ મીટરના દરે બાંધવામાં આવેલ ફ્લેટ આપવામાં આવશે. તેથી પુનર્વસન નીતિમાં ઉલ્લેખિત ભાડા ખરીદી યોજના પાછી ખેંચી લેવામાં આવી છે.

૨. જૂના ટિહરી શહેરના દુકાનદારોને એન.આઈ.ટી./દેહરાદૂનમાં દુકાનો આપવામાં આવશે! ૧૯૮૯ પહેલાંના ભાવે ઋષિકેશ એટલે કે ૩૭૦૭ રૂપિયા પ્રતિ ચોરસ મીટરના બદલે ૧૪૪૦ રૂપિયા પ્રતિ ચોરસ મીટર.

૩. ઉત્તરાંચલ સરકારે ૭.૭.૨૦૦૧ના રોજ જૂના ટિહરી શહેરના દુકાનદારોને તેમની દુકાનોનો કબજો સોંપવા પર રૂ. ૧ થી ૩ લાખ સુધીની સદ્ભાવના ગ્રાન્ટની મંજૂરી આપી છે. ૬૨૦ દુકાનદારોને આ રકમ ૩૧.૧૦.૨૦૦૧ સુધી ચૂકવવામાં આવી છે.

૪. ઉત્તરાંચલ સરકારે વર્ષ ૧૯૮૫ પહેલાં પ્રેક્ટિસ કરતા ૪૬ વકીલોને પણ દરેકને રૂ. ૧.૫૦ લાખની ગ્રાન્ટ આપવાની મંજૂરી આપી છે, જેનું વિતરણ પ્રક્રિયા હેઠળ છે.

જમીન અધિગ્રહણ અધિનિયમ હેઠળ કલમ ૪(૧)ની સૂચના બહાર પાડવામાં આવે તે પહેલાં જે વ્યક્તિઓએ પોતાની જમીન વેચી દીધી હતી, તેમને ૨ એકર જમીન ફાળવણી માટેની પાત્રતાની શરતોમાં ફેરફાર કરવા, ગ્રામીણ પરિવારોને મકાન બાંધકામ ભથ્થું આપવા, બિયારણ અને ખાતરની ખરીદી માટે રોકડ ગ્રાન્ટની રકમ વધારવા અને જમીન ફાળવણીના બદલામાં રોકડની રકમ હાલની ૨ લાખની મર્યાદા સામે વધારીને રૂ. ૫ લાખ કરવા માટે પણ વધુ દરખાસ્તો કરવામાં આવી છે.ત્યારથી ૧૪.૧૨.૨૦૦૧ના રોજ યોજાયેલી આંતર-મંત્રી સ્તરીય બેઠકમાં ભારત સરકાર સાથે દરખાસ્તો અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.વધુમાં પુલ અને રસ્તાઓનું નિર્માણ, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ડિગ્રી અને ઈન્ટરમીડિયેટ કોલેજોની સ્થાપના, આઈ.ટી.આઈ., હોસ્પિટલ/તબીબી સુવિધાઓનું અપગ્રેડેશન અને સ્થાપના, વીજળી લાઈનો અને સબ-સ્ટેશનમાં સુધારો વગેરે જેવી વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ પણ હાથ ધરવામાં આવશે. સરકાર ઉપલબ્ધ જમીન અને પુનર્વસન માટે પ્રસ્તાવિત પરિવારોના આંકડાની વિગતો પણ આપે છે.ફરિયાદ નિવારણ માટે સરકાર દ્વારા મંજૂર કરાયેલા પુનર્વસન

નિયામક દ્વારા અમુક શિબિરોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું અને ઉત્તરાંચલ સરકારના પુનર્વસન નિયામક કચેરીમાં ફરિયાદ નિવારણ સેલ કાર્યરત છે.કમિશનર, ગઢવાલની અધ્યક્ષતા અને સી.એમ.ડી., ટી.એચ.ડી.સી.ની સહ-અધ્યક્ષતા હેઠળની સંકલન સમિતિ અને તેમાં સરકારી અધિકારીઓ અને જનપ્રતિનિધિઓ સભ્યો તરીકે કાર્યની પ્રગતિ પર નજર રાખે છે અને વિવિધ વિભાગો વચ્ચે કામની પ્રગતિ અંગે સંકલન કરે છે અને વિવિધ વિભાગો અને આંશિક રીતે અસરગ્રસ્ત પરિવારો દ્વારા અનુભવાતી મુશ્કેલીઓનું નિવારણ કરે છે અને તેના નિર્ણયો/નિર્દેશો આપે છે.ડી. સરકારે પ્રોજેક્ટ વર્ક્સની વિગતો પણ નક્કી કરી છે, જેનો આ તબક્કે સંદર્ભ જરૂરી ન પણ હોય.ઈ પુનર્વસન અને પુનર્વસનના પ્રશ્ન પર, કોફર ડેમના નિર્માણ અને ડાયવર્ઝન ટનલ ટી૩/ટી૪ બંધ થવાને કારણે અસરગ્રસ્ત લોકોનો પ્રથમ તબક્કો પૂર્ણ થયો છે અને બીજા તબક્કામાં જળાશયના બંધને કારણે અસરગ્રસ્ત તમામ બાકીના પરિવારોનું પુનર્વસન કરવામાં આવશે.તેની વિગતો નીચે મુજબ છે:"શહેરી કુલ અસરગ્રસ્ત પરિવારો:૫૨૯૧ [૧૦૦% કોટેશ્વર ડેમમાંથી અસરગ્રસ્ત પરિવારો સિવાયના પરિવારોને મકાનો, પ્લોટ અને દુકાનોના રૂપમાં વળતર આપવામાં આવ્યું છે. ગ્રામીણ કુલ અસરગ્રસ્ત પરિવારો:૯૨૩૯ (વળતર ચૂકવવામાં આવ્યું – ૭૨૯૧ વળતર હજુ ચૂકવવાનું બાકી – ૧૯૪૮].

એમાં કોઈ શંકા નથી કે કેટલાક પાસાઓ જેમ કે જળગ્રહણ વિસ્તારની સારવારના સંદર્ભમાં લાદવામાં આવેલી શરતોનો સંપૂર્ણ અમલ કરવામાં આવ્યો નથી અને વિવિધ સોગંદનામાઓ પરથી એ સ્પષ્ટ નથી કે વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિના સંદર્ભમાં પણ શરતો પૂરી કરવામાં આવી છે કે નહીં. જ્યારે પારિ-પાસુ શરતો લાદવામાં આવી હોય, ત્યારે એ જરૂરી છે કે એન્જિનિયરિંગ કામોના નિર્માણ સાથે શરતો પૂરી થાય. અરજદારોના એ દાવાને રદિયો આપતાં કે જળાશયમાં પાણી ભરાઈ રહ્યું છે.

પર્યાવરણ અને વન શરતી મંજૂરીઓના પરંપરાગત અમલીકરણ પહેલાં કરવામાં આવે છે, તે નીચે મુજબ જણાવવામાં આવે છે:

"જમણી બાજુના ડાઈવર્સિયન ટનલ, ટી૩/ટી૪ ડિસેમ્બર ૨૦૦૧માં સ્ટીલિંગ બેસિન અને શાફ્ટ સ્પીલવેના બાંધકામ માટે બંધ કરવામાં આવ્યા છે. ટી૩ અને ટી૪ ટનલનું ઘટાડેલું સ્તર અનુક્રમે ૬૦૬ અને ૬૦૮ એમ છે. ડાબા કાંઠે ડાયવર્ઝન ટનલ, ટી.એલ./ટી.૨ને પાણીને નીચેની તરફ છોડવા માટે ખુદ્દી રાખવામાં આવી છે. ટી.એલ. અને ટી.૨ બંનેનું ઘટાડેલું સ્તર સમાન છે., ૬૩૨ એમ. પ્રોજેક્ટના બાંધકામની શરૂઆત પહેલાંના ડિસ્ચાર્જથી ડિસ્ચાર્જની વર્તમાન માત્રા અવિરત રહે છે. આ પ્રોજેક્ટ હાથ ધરતા પહેલાં અને અત્યાર સુધી નદીમાંથી છોડવામાં આવતા

પાણીની માત્રામાં કોઈ ફેરફાર/ઘટાડો થયો નથી.વર્ષ ૧૯૭૮માં પૂર દરમિયાન નદીમાં સૌથી વધુ ૩૬૬૯ ક્યુમેક્સનો પ્રવાહ જોવા મળ્યો હતો.

જળાશયમાં જળાશય સામાન્ય રીતે સિંચાઈ, પીવાના પાણીનો પુરવઠો, વીજળી ઉત્પાદન વગેરે માટે સગવડ ઊભી કરીને સંગ્રહમાંથી લાભ મેળવવાના હેતુથી કરવામાં આવે છે. હકીકતમાં, વર્તમાન તબક્કે આ પ્રોજેક્ટમાંથી કોઈ લાભ મળતો નથી.સ્થાયી રીતે બંધ થાય તે પહેલાં સ્ટીલિંગ બેસિનના બાંધકામ માટે ડાયવર્ઝન ટનલ ટી૩/ટી૪ બંધ કરવામાં આવી છે.

પ્રતિવાદીઓ વતી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે જળાશયમાં પ્રારંભિક જળરોધ ડાયવર્ઝન ટનલ બંધ થવા સાથે શરૂ થશે અને પાણીનું સ્તર ૭૦૦ મીટર સુધી વધશે. મહત્તમ ડ્રો ડાઉન લેવલ ૭૪૦ મીટર છે. ૭૦૦ મીટર પર ફેલાયેલું જળાશય ૧૦ ચોરસ મીટર હશે.કિમી.પૂર્ણ જળાશયના ૮૩૦ મીટરના વિસ્તારની સરખામણીમાં ૪૪ ચો.કિમી.ઈ.એલ. ૬૩૨ પર જળાશયનો વર્તમાન જળ વિસ્તાર ૧.૨ ચોરસ મીટર છે.કિમી.માત્ર.પ્રતિવાદીઓ વતી એ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે આનો અર્થ એ થયો કે કેચમેન્ટ એરિયા ટ્રીટમેન્ટ, કમાન્ડ એરિયા ડેવલપમેન્ટ, પુનર્વસન અને પુનર્વસન, વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિનું

રક્ષણ, આપત્તિ વ્યવસ્થાપન યોજના વગેરે સંબંધિત કામોમાં બાંધકામ કામોની પ્રગતિ સાથે પ્રમાણસર સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે છે અને એ પણ સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે પ્રોજેક્ટ પૂર્ણ થવાનો અર્થ જળાશયમાં પાણીની સપાટીમાં વધારો અને સાથે જ પાણીના ફેલાવામાં વધારો થાય છે.

એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે પરિયોજના શરૂ થતાં પહેલાંની શરતોના સમ-અનુસરણ અમલીકરણની સ્થિતિ પર MoEF દ્વારા સ્થાપિત હાલની પદ્ધતિ હેઠળ નજીકથી દેખરેખ રાખવામાં આવશે અને પરિયોજના સત્તાવાળાઓ એ સુનિશ્ચિત કરશે કે જળાશયના જળાશય માટે ડાયવર્ઝન ટનલ TI/T ૨ બંધ થાય તે પહેલાં, તમામ રીતે ખાલી કરાવવું, પુનર્વસન અને પુનર્વસન પૂર્ણ થાય છે. આ ઉપરાંત, સીધા જળ નિકાલવાળા વિસ્તારોના જળગ્રહણ વિસ્તારની સારવાર પૂર્ણ કરવામાં આવશે અને પ્રોજેક્ટ સત્તામંડળ ઇએલ ૭૦૦ મીટર પર આઉટલેટ બંધ કરતા પહેલાં એમઓઈએફ પાસેથી મંજૂરી મેળવશે. ભારત સરકાર વતી એક વધારાનું સોગંદનામું પણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે વિવિધ પાસાઓની તપાસ કરવા અને તેની નજીકથી દેખરેખ રાખવા માટે કેન્દ્ર સરકારના તમામ સંબંધિત મંત્રાલયોના સચિવોની બનેલી ઉચ્ચ સ્તરીય આંતર-મંત્રાલય સમીક્ષા સમિતિની રચના કરવામાં આવશે. આ શરતો પૂર્ણ થયા પછી જ બંધ શરૂ થશે. પ્રતિવાદીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા આ સ્પષ્ટ નિવેદનથી અરજદારોને ખાતરી થવી જોઈએ કે ૧૯ જુલાઈ, ૧૯૯૦ના રોજ તિહરી ડેમના

પર્યાવરણીય મંજૂરી પ્રમાણપત્રની તમામ શરતોનું પાલન ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારના અવરોધને મંજૂરી આપવામાં આવશે નહીં.અરજદારોએ વિવાદ કર્યો છે કે પ્રતિવાદીઓએ મંજૂરીની શરતોનું પાલન કર્યું છે.પરંતુ તેમની દલીલોનું કાળજીપૂર્વક વિશ્લેષણ સૂચવશે કે વિવાદ માત્ર પાલનની હદ સુધી છે અને એવું નથી કે ત્યાં કોઈ પાલન જ નથી.ભારત સંઘ વતી એક સ્ટેટસ રિપોર્ટ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે, જે એફિડેવિટ દ્વારા સમર્થિત છે, જે દર્શાવે છે કે તમામ શરતોનું નોંધપાત્ર પાલન કરવામાં આવ્યું છે.આ આદેશના અગાઉના ભાગમાં ઉલ્લેખિત વિવિધ તથ્યો અને સ્થિતિ અંગે અમે વિગતવાર ચર્ચા કરી છે.

આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, આપણે જોઈએ છીએ કે અરજદારોએ એવું સ્થાપિત કર્યું નથી અથવા એવું તારણ કાઢવા માટે કોઈ સામગ્રી છે કે મંજૂરીની શરતોનું પાલન કર્યા વિના પ્રોજેક્ટનું કામ ચાલી રહ્યું છે.જોકે અમુક તબક્કે કેટલીક ક્ષતિઓ હતી, પરંતુ દેખરેખ એજન્સીઓ દ્વારા તેની કાળજી લેવામાં આવી હતી.

પર્યાવરણીય મંજૂરી માટેની તમામ શરતો પૂરી થાય અને યોગ્ય દેખરેખ માટે, અમે આ તમામ કેસોને ઉત્તરાંચલની ઉચ્ચ અદાલતમાં ટ્રાન્સફર કરીએ છીએ, જેથી ડિવિઝન બેંચ દ્વારા તેનો નિકાલ કરવામાં આવે.હાઈકોર્ટ આ બાબતો સાથે એ રીતે વ્યવહાર કરશે જાણે કે તે તેની સમક્ષ દાખલ કરવામાં આવી હોય અને તે કોઈપણ આદેશ પસાર કરવા માટે સ્વતંત્ર રહેશે.જો કે, એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું

છે કે આ કેસમાં જે સરકારી આદેશોમાં સમાવિષ્ટ શરતોના અમલીકરણ સાથે સંબંધિત કેમની સલામતી અને અન્ય પાસાઓ જેવી બાબતોની ફરીથી તપાસ કરવા માટે તે ખુલ્લું રહેશે નહીં. આ અભ્યાસક્રમમાં આપણે ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ફોર એન્વિરો-લીગલ એક્શન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ ઓર્સ., [૧૯૯૬] ૫ એસસીસી ૨૮૧; એમ.એલ. સુદ અને અન્યો ઓર્સ. વિ. કેસની રેખાને અનુસરી રહ્યા છીએ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ ઓર્સ., [૧૯૯૨] સપ.૨ એસ.સી.સી. ૧૨૩, અને મોહન ચંદ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ ઓર્સ., [૧૯૯૫] સપ.૩ એસસીસી ૪૨૫, જે તમામ કેસ બંધારણની કલમ ૩૨ હેઠળ દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા અને એક કેસમાં, જે પર્યાવરણીય મુદ્દાઓ સાથે સંબંધિત હતો, તે નીચે મુજબ જોવા મળ્યું હતું:

"જ્યાં સુધી આ અદાલતની વાત છે, લોકોના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવાની તેની બંધારણીય જવાબદારી પ્રત્યે સભાન હોવાથી, તેણે પર્યાવરણના રક્ષણ અને પ્રદૂષણ અટકાવવા સંબંધિત વિવિધ પ્રકારના કેસોમાં નિર્દેશો જારી કર્યા છે. વિકાસની સાથે પર્યાવરણનું રક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે અસરકારક આદેશો પસાર કરવા માટે, આવા મુદ્દાઓ સાથે કામ કરતી અદાલત માટે સ્થાનિક પરિસ્થિતિઓ વિશે જાણવું જરૂરી બને છે. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં આવી પરિસ્થિતિઓ વિશે હાઈકોર્ટ વધુ સારી રીતે

જાણતી હોવાનું માનવામાં આવે છે.હાઈકોર્ટ હકીકતોની ખાતરી કરવા અને પ્રદૂષણ વિરોધી કાયદાઓના અમલીકરણની ખાતરી કરવા અને તપાસ કરવા માટે વધુ સારી સ્થિતિમાં હશે, જ્યાં આક્ષેપો પ્રદૂષણ ફેલાવવા અથવા અન્ય કાનૂની જોગવાઈઓનું પાલન ન કરવા સાથે સંબંધિત છે, જેના કારણે પ્રદૂષણ વિરોધી કાયદાઓનું ઉલ્લંઘન થાય છે.આવા કાયદાઓના વધુ અસરકારક નિયંત્રણ અને દેખરેખ માટે, હાઈકોર્ટે આવા મુદ્દાઓનો સામનો કરવામાં વધુ જવાબદારી નિભાવવી પડે છે, જે તેમના સંબંધિત રાજ્યોની અંદરના ભૌગોલિક વિસ્તારોમાં ઉદ્ભવે છે અથવા સંબંધિત છે.એવા કિસ્સાઓમાં પણ, જેની સમગ્ર ભારતમાં અસર થાય છે, જ્યાં આ કોર્ટ દ્વારા સામાન્ય નિર્દેશો આપવામાં આવે છે, ત્યાં પણ કેટલાક કિસ્સાઓમાં વધુ અસરકારક અમલીકરણ થઈ શકે છે, જો સંબંધિત હાઈકોર્ટ કાયદાના અમલીકરણની જવાબદારી લે અને કાયદાના ઉલ્લંઘન અને પ્રદૂષણ ફેલાવવા અથવા ઈકોલોજીના અધોગતિ વિશે સ્થાનિક રહેવાસીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલી ફરિયાદોની તપાસ કરે.

[જુઓ:ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ફોર એન્વિરો-લીગલ એક્શનનો કેસ (ઉપર), પૃ.૩૦૧]

કલમ ૩૨ હેઠળ ઉદ્ભવતી કાર્યવાહી હંમેશા આ કોર્ટ દ્વારા જ કરવામાં આવે તે જરૂરી નથી અને યોગ્ય કિસ્સાઓમાં આવી બાબતો સાથે વ્યવહાર કરવા માટે હાઈકોર્ટ અથવા અન્ય સત્તાવાળાઓ (જેમ કે રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર આયોગ)ને યોગ્ય નિર્દેશો, જેમાં આ બાબતનું હસ્તાંતરણ પણ સામેલ છે, તે આપી શકાય છે.આમ, આપણે જોઈએ છીએ કે આ કેસોને ઉત્તરાંચલની ઉચ્ચ અદાલતમાં સ્થાનાંતરિત કરવા કાયદેસર અને યોગ્ય છે.

તે મુજબ, આ નિર્દેશો સાથે, આ અરજીનો નિકાલ કરવામાં આવશે.

ટી.સી. (સી) નં. ૫૦૧૧૯૯૬, ટી.સી. (સી) નં. ૫૧૧૧૯૯૬,
ટી.સી. (સી) એન ૦.૫૨૧૧૯૯૬, ટી.સી. (સી) નં.
૫૩૧૧૯૯૬

રિટ અરજી નંબર ૨૯૫ ઓફ ૧૯૯૨માં આપવામાં આવેલા આદેશોના પ્રકાશમાં, આ ટ્રાન્સફર થયેલા કેસોનો નિકાલ ઉપર જણાવ્યા મુજબના જ નિયમો અનુસાર કરવામાં આવશે.

ધર્માધિકારી, જે. : પિદ્ધાન ભાઈ એસ. રાજેન્દ્ર બાબુ જે.ના અભિપ્રાયને કાળજીપૂર્વક વાંચ્યા પછી, હું તેમની સાથે સહમત થવામાં અસમર્થ છું કે આ રિટ

અરજીમાં પ્રતિવાદીઓને કોઈ દિશા નિર્દેશની જરૂર નથી.મારા મતે, પર્યાવરણ અને માનવ અધિકારો પરના કેસના પરિમાણો અને અસરોને ધ્યાનમાં રાખીને એક દેખરેખ તંત્ર સ્થાપિત કરવું અને સક્રિય કરવું જરૂરી છે, જેથી જે શરતો પર છે તેનું પાલન સુનિશ્ચિત કરી શકાય.

તેહરી નજીક હિમાલયની ખીણમાં બંધના નિર્માણ માટે મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટને પર્યાવરણીય મંજૂરી આપવામાં આવી હતી તે શરતોનું પાલન કરવા માટે ભારતના બંધારણની કલમ ૩૨ હેઠળ આ રિટ અરજીને ઉત્તરાંચલની હાઈકોર્ટમાં ટ્રાન્સફર કરવી કાયદેસર હોઈ શકે છે, પરંતુ અસરકારક નથી.તેથી અત્યંત આદર સાથે, મેં આ રીટ અરજીમાં પ્રતિવાદીઓને જે નિર્દેશો આપવાની જરૂર છે તે નિર્દેશો ધરાવતા તારણો સાથે મારો અલગ અભિપ્રાય નોંધવો જરૂરી માન્યો છે.

વિદ્વાન ભાઈ એસ. રાજેન્દ્ર બાબુ જે. એ રિટ અરજી ભરવા તરફ દોરી જતી જરૂરી હકીકતો અને ઘટનાઓ વિગતવાર આપી છે.તેથી, હું મારી જાતને જરૂરી પૃષ્ઠભૂમિ આપવા સુધી મર્યાદિત રાખીશ જેના પર મારા અભિપ્રાય અને તારણો આધારિત છે.

ભારતના બંધારણની કલમ ૩૨ હેઠળ જાહેર હિતમાં અરજદારો દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી આ રિટ અરજીમાં, ઉત્તરાંચલના નવા રાજ્યના ટહરી શહેર

નજીક હિમાલયની ખીણમાં ડેમના નિર્માણથી પર્યાવરણ અને માનવ અધિકારો પર પ્રતિકૂળ અસર થવાની સંભાવના છે, તે માટે સત્તાવાળાઓ અને કોર્પોરેશન અથવા કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા પ્રતિવાદીઓને પર્યાવરણ અને માનવ અધિકારોના રક્ષણ માટે જરૂરી પગલાં લેવા માટે નિર્દેશો જારી કરવા માંગવામાં આવે છે.

ભાગીરથી અને ભિલાંગના નદીઓ હિમાલયના હિમનદીઓમાંથી ઉદ્ભવે છે, જે પૂર્વ ઉત્તર-પશ્ચિમ ચુપીના ગઢવાલનો ભાગ છે અને હવે ઉત્તરાંચલ રાજ્યનો ભાગ છે.આ બંને નદીઓ દક્ષિણ તરફ મેદાનોમાં વહે છે અને પવિત્ર નદી ગંગા તરીકે સંગમ બનાવે છે.ગઢવાલ શહેર ટિહરી નજીક ભાગીરથી અને ભિલાંગના બે નદીઓના સંગમ પર ઉપલા ગંગા તટપ્રદેશમાં ત્રણ અબજ ડોલરથી વધુનો માટીનો કોર રોકફિલ ડેમ બાંધવામાં આવી રહ્યો છે.આ બંધનો વિસ્તાર ૪૫ કિમી સુધી ફેલાયેલો હશે.ભાગીરથી ખીણ અને ૨૫ કિ.મી.ભિલાંગના ખીણ ૪૨.૫ ચોરસ કિમી વિસ્તારમાં ફેલાયેલી છે.કિમી.જેમાં ટેહરી શહેર સહિત લગભગ ૧૦૦ ગામો ડૂબી જશે અને ડેમ પરિયોજનાના પરિણામે ૮૦,૦૦૦ જેટલા પરિવારોને સ્થળાંતરિત કરવામાં આવશે.ભારત સરકાર અને ઉત્તરાંચલ રાજ્યનો દાવો છે કે આ બંધ પરિયોજનાએ ૨,૪૦૦ મેગાવોટ વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું કામ હાથ ધર્યું હતું.વોટ વીજળીનું ઉત્પાદન થશે અને ૨,૦૭૦ લાખ હેક્ટર જમીન માટે

સિંચાઈની સુવિધાઓ ઊભી થશે.નવી દિલ્હીને ૫૦૦ ક્યુસેક પાણીનો પુરવઠો પૂરો પાડવાની પણ યોજના છે.

માનવ અધિકાર અને પર્યાવરણ કાર્યકરોએ સામાન્ય લોકોના હિતો અને ખાસ કરીને તેહરી શહેરમાં અને ગઢવાલના આસપાસના વિસ્તારમાં રહેતા લોકોના હિતોની રક્ષા માટે આ અદાલતનો સંપર્ક કર્યો છે, જેમને પ્રોજેક્ટ પૂર્ણ થતાં વિસ્થાપિત કરવામાં આવે તેવી શક્યતા છે.તેઓએ ડેમની સલામતી અને જો ડેમ ભૂકંપની સંભાવના ધરાવતા વિસ્તારમાં આવેલો હોય તો તે ફાટી જાય અથવા લીક થાય તો નીચેના પ્રવાહમાં લોકોની સંપત્તિ અને જીવનના સંભવિત વિનાશ અને ભુકંપના જેવા મહત્વના મુદ્દાઓ પણ ઉઠાવ્યા છે.એવું કહેવામાં આવે છે કે માળખાકીય રીતે આ બંધ રિક્ટર સ્કેલ પર સાતથી વધુની તીવ્રતાના ભૂકંપનો સામનો કરવામાં અસમર્થ હોઈ શકે છે.એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે નીચેના પ્રવાહના શહેરો અને વસ્તી, ખાસ કરીને હરિદ્વાર અને ઋષિકેશ જેવા પવિત્ર યાત્રાધામો કે જે જોખમી ક્ષેત્રમાં છે, તેમને મોટો ખતરો છે.ડેમના માળખાકીય પ્રવાહો અને પુનર્વસન નીતિઓએ જાહેર આંદોલન અને આંતરરાષ્ટ્રીય ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું હતું.૧૯૭૮માં ૧૩ થયેલો ડેમ પ્રોજેક્ટ અટકાવી દેવામાં આવ્યો હતો.

આસપાસના ગામડાઓ અને નગરોમાં અને પવિત્ર સ્થળોમાં રહેતા લોકોની સલામતી અને જીવન માટે આ બંધ એક મોટો ખતરો છે, તેથી તેને બંધાવવાનું બંધ કરવા માટે આ કોર્ટના હસ્તક્ષેપ માટે તેહરી બાંચ વિરોધી સંઘ સમિતિ દ્વારા વર્ષ ૧૯૮૫માં આ કોર્ટમાં અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી.આ અરજી આ અદાલત દ્વારા ફગાવી દેવામાં આવી હતી અને આ નિર્ણય (૧૯૯૨] બી. સપ્લીમેન્ટમાં નોંધાયો છે.૧ કલમ ૪૪.અદાલતે સરકાર દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવેલા તકનીકી ડેટા પર આધાર રાખ્યો હતો, જેણે ટિહરી ડેમ પ્રોજેક્ટ માટે યોજનાઓ તૈયાર કરી હતી અને કહ્યું હતું કે, ભારતીય અને વિદેશી નિષ્ણાતો દ્વારા સલામતીના તમામ પાસાઓને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા હોવાથી, અદાલત પાસે પ્રોજેક્ટના અમલીકરણ સાથે આગળ વધતા અધિકારીઓને રોકવા માટે કોઈ આધાર નથી.

વર્ષ ૧૯૮૬માં સોવિયેત સંઘે રાહતની શરતો પર લોન સાથે આ પ્રોજેક્ટને ભંડોળ પૂરું પાડવા માટે સંમતિ આપી હતી.આ પ્રોજેક્ટને ભંડોળ પૂરું પાડવા માટે ભારત સરકાર સાથેના કરારના ભાગરૂપે, સોવિયેત નિષ્ણાતોએ પ્રસ્તાવિત પ્રોજેક્ટની સમીક્ષા કરી અને તારણ આપ્યું કે ભારતીય આયોજકો દ્વારા ટિહરી વિસ્તારની સૌથી વધુ ભૂકંપની શક્યતાને પૂરતી ધ્યાનમાં લેવામાં આવી નથી.સંયુક્ત સોવિયેત અને ભારતીય ટીમોને એ પણ જાણવા મળ્યું કે ડેમનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષ હોવાનો દાવો સચોટ ન પણ હોઈ શકે અને તેનું આયુષ્ય ૬૨

વર્ષ કે તેથી ઓછું હશે.તેમને એ પણ જાણવા મળ્યું કે આ પ્રોજેક્ટથી લગભગ ૮૫,૬૦૦ લોકો વિસ્થાપિત થશે.

કેસની સુનાવણીના આ તબક્કે, વચલો સમયગાળામાં થયેલા કેટલાક વિકાસો જણાવવાની જરૂર છે.પ્રોજેક્ટના પરિણામે ગઢવાલ પ્રદેશના લોકો દ્વારા ડેમના નિર્માણ માટે જાહેર આંદોલન અને વિરોધના પરિણામે, માર્ચ ૧૯૮૦માં ભારતના તત્કાલીન વડા પ્રધાને હસ્તક્ષેપ કર્યો અને વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી મંત્રાલય દ્વારા રચાયેલા નિષ્ણાત જૂથ દ્વારા પ્રોજેક્ટની ઊંડાણપૂર્વકની સમીક્ષા કરવાનો નિર્દેશ આપ્યો.તકનીકી જૂથે ૧૯૮૬માં પોતાનો અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો અને રૂ. ૨,૦૦૬ કરોડના ખર્ચ છતાં આ પ્રોજેક્ટને પડતો મૂકવાની ભલામણ કરી હતી.પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલયની અંદર એક નિષ્ણાત સંસ્થા એવા પર્યાવરણ મૂલ્યાંકન સમિતિ (ઈ.એ.સી.) એ સર્વસંમતિથી નિષ્કર્ષ નોંધ્યો હતો કે, તેહરી પરિયોજના પર્યાવરણ મંજૂરીને પાત્ર નથી અને તેને પડતી મૂકવી જોઈએ.ત્યારબાદ જ્યારે યુ.એસ.એસ.આર. સરકારે તકનીકી અને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવા માટે સંમતિ આપી ત્યારે જ તેહરી પરિયોજનાને પુનર્જીવિત કરવામાં આવી હતી.આ બંધ પરિયોજના જે શરૂઆતમાં ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યની સિંચાઈ સમિતિ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવી હતી, તે ભારત સરકાર અને રાજ્ય નિગમની સંયુક્ત સાહસ કંપની દ્વારા હાથ ધરવામાં આવી હતી., ટિહરી હાઈડલ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન (અહીં પ્રતિવાદી).કોર્પોરેશને જુલાઈ ૧૯૮૮માં ડેમનું બાંધકામ હાથ ધર્યું હતું.કોર્પોરેશને પર્યાવરણ નીતિમાં સુધારો કર્યો.ફેબ્રુઆરી

૧૯૯૦માં પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલયમાં ઇ.એ.સી. એ નિષ્કર્ષ પર આવ્યું હતું કે, વિશાળ ખર્ચ અને ઓછા લાભો સાથે પર્યાવરણીય અને સામાજિક અસર સાથે સંકળાયેલા જોખમો અને જોખમોને ધ્યાનમાં લેતા, ડેમ પ્રોજેક્ટ પર્યાવરણીય મંજૂરીને પાત્ર નથી.ઈએસીના ચોક્કસ શબ્દો નીચે મુજબ છે:

"તેથી, ભૌગોલિક ધરતીકંપની સ્થિતિ, જોખમો અને સંકટો અને પર્યાવરણીય અને સામાજિક અસરને ધ્યાનમાં રાખીને, અપેક્ષિત ખર્ચ લાભો અને ઉપલબ્ધ માહિતી અને ડેટાની કાળજીપૂર્વક તપાસ કર્યા પછી, સમિતિ સર્વસંમતિથી એવા નિષ્કર્ષ પર આવી છે કે પ્રસ્તાવિત તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટ પર વિચાર ન કરવો જોઈએ કારણ કે તે પર્યાવરણ મંજૂરીને પાત્ર નથી.

સામાન્ય રીતે, ઇ.એ.સી.નો નિષ્કર્ષ બંધ થઈ ગયો હોવો જોઈએ.આ પ્રોજેક્ટને પડતો મૂકવાનો મુદ્દો હોવા છતાં આશ્ચર્યજનક રીતે પ્રોજેક્ટ ચાલુ રાખવાની જવાબદારી સચિવોની સમિતિને સોંપવામાં આવી હતી.સમિતિએ આ કામ ખાણ વિભાગને ફરીથી સોંપ્યું હતું.ખાણ વિભાગ પ્રો. ના અભિપ્રાય પર આધાર રાખતો હતો.જયકૃષ્ણ જે ભૂકંપના ઇજનેર છે જ્યારે ભૂકંપવિજ્ઞાની ડૉ. વી.કે. ગૌરે અસંમત અભિપ્રાય આપ્યો હતો અને વિદેશી નિષ્ણાત ડૉ. એન. બ્રુને પણ.

ભૂકંપના ઇજનેર પ્રો.ના નિષ્ણાત અભિપ્રાયના આધારે ખાણ વિભાગ દ્વારા સલામતીના દૃષ્ટિકોણથી પ્રોજેક્ટના આ પુનઃમૂલ્યાંકન પછી આ કરવામાં આવ્યું છે.જય કૃષ્ણ, પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલય દ્વારા આ પ્રોજેક્ટને ૧૯.૭.૧૯૯૦ના રોજ મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.આ સમય સુધીમાં પર્યાવરણ સુરક્ષા અધિનિયમ ૧૯૮૬ અને તે હેઠળ ઘડવામાં આવેલા પર્યાવરણ સુરક્ષા નિયમો અમલમાં આવી ગયા હતા, જેના કારણે પર્યાવરણ, પરિસ્થિતિ વિજ્ઞાન અને માનવીઓને અસર કરતા આવા પરિમાણના પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવા માટે પર્યાવરણ વિભાગ પાસેથી મંજૂરી મેળવવી કાયદાકીય આવશ્યકતા બની ગઈ હતી, તેથી પ્રોજેક્ટને માત્ર શરતી મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.જે વિવિધ શરતોને આધીન પ્રોજેક્ટને પર્યાવરણીય મંજૂરી આપવામાં આવી હતી, તે વિદ્વાન ભાઈ એસ. રાજેન્દ્ર બાબુ જે. ના અભિપ્રાયમાં પુનઃ રજૂ કરવામાં આવી છે.

અંતિમ શરત આ પ્રમાણે હતી:જો અભ્યાસ પૂર્ણ કરવા, કાર્ય યોજના ઘડવા અને તેના અમલીકરણને એવી રીતે સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે કે તેમની કામગીરી એન્જિનિયરિંગ કામો સાથે સમાંતર હોય, તો પ્રોજેક્ટના તમામ એન્જિનિયરિંગ કામો બંધ કરી દેવા જોઈએ અને આ શરત પર્યાવરણ સુરક્ષા અધિનિયમ ૧૯૮૬ની જોગવાઈ હેઠળ લાગુ કરવામાં આવશે.

પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલયે ૧૨.૪.૧૯૯૧ના રોજ પર્યાવરણીય મંજૂરી આપવામાં આવેલી શરતોનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળતા અંગે અસંતોષ વ્યક્ત કરતો પત્ર લખ્યો હતો.પ્રતિવાદી-નિગમને અસરકારક અમલીકરણ માટે વ્યાપક પર્યાવરણીય યોજના રજૂ કરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો, જેમાં નિષ્ફળતા મળવા પર ૧૯૮૬ના કાયદા હેઠળ ઉપચારાત્મક અથવા પ્રતિબંધક કાર્યવાહીનો પ્રસ્તાવ મૂકવામાં આવ્યો હતો.૫.૧.૧૯૯૧ના રોજ અરજદારે કલમ હેઠળ નોટિસ આપી હતી!૯પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલયના સચિવને અધિનિયમની કલમ બી.માં જણાવ્યું છે કે કોર્પોરેશન દ્વારા પ્રોજેક્ટની મંજૂરીની શરત પૂરી ન કરવાના પરિણામે પ્રોજેક્ટનું કામ બંધ કરવા માટે નિર્દેશ જારી કરવામાં આવે.મહત્વની વાત એ છે કે, ૨૧.૧૦.૧૯૯૧ના રોજ આ નોટિસની સેવા પછી રિક્ટર સ્કેલ પર ૬.૧ માપનો ભૂકંપ ગઢવાલ વિસ્તારમાં આવ્યો હતો, જેના કારણે ઉત્તરકાશી અને ચમોલી ગામોને ભારે નુકસાન થયું હતું અને ૨,૦૦૦ લોકો માર્યા ગયા હતા.પહેલેથી જ બનેલા બંધ અને તેહરી શહેરના બાંધકામોને પણ નુકસાન થયું હતું.જોકે, વીજ મંત્રાલયે જણાવ્યું હતું કે અડધા તૈયાર ડેમનાં કામોને નુકસાન થયું નથી.આ ભૂકંપે કુદરતી રીતે ગઢવાલ પ્રદેશને હચમચાવી નાખ્યો હતો અને આટલા વધુ ભૂકંપ સંભવિત વિસ્તારમાં ડેમના સ્થાન અને તેની સલામતી અંગે ચર્ચાઓ અને વિરોધ પ્રદર્શનોને પુનર્જીવિત કર્યા હતા.અરજદારોએ ફરીથી પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે શું આ બંધની ડિઝાઇન અને પૂર્ણતા રિક્ટર સ્કેલ પર ૬.૧થી વધુના સંભવિત ભૂકંપોનો સામનો કરી શકશે કે

કેમ.હાલની અરજી ૭.૧૨.૧૯૯૧ના રોજ દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમાં ડેમની સલામતી, પર્યાવરણ પર તેની વિપરીત અસર, લોકોનું વિસ્થાપન અને તેમના પુનર્વસન જેવા મુદ્દાઓ ઉઠાવવામાં આવ્યા છે.પર્યાવરણીય મંજૂરીની શરત પૂરી ન થવાને કારણે ડેમ સ્થળ પર વધુ બાંધકામ કામોને મંજૂરી આપવા માટે કોઈ કાયદાકીય સમર્થન નથી, તેવો ચોક્કસ મુદ્દો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે.

તારીખ ૨૧.૧૦ ના સંદેશાવ્યવહારમાં.૧૯૯૪, પર્યાવરણ મંત્રાલયના અધિક નિર્દેશકે સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે ૧૯૯૦માં મંજૂરી મળ્યા પછી, વિવિધ સુરક્ષા પગલાંના અમલીકરણની 'એચ સ્થિતિ ઘણી પાછળ રહી ગઈ હતી'.તે પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો કે, ટિહરી ડેમ પરિયોજના માટે દેખરેખની પદ્ધતિ વિકસાવવાની તાત્કાલિક જરૂર છે.૫.૧૨.૧૯૯૫ના રોજ ગઢવાલના અગ્રણી માનવ અધિકાર કાર્યકર્તા શ્રી સુંદર લાલ બહુગુણાએ પર્યાવરણ અને પ્રદેશના લોકો પર આ પ્રોજેક્ટની અસરના સૂટ અભ્યાસ રજૂ કરીને આ કેસમાં ભાગ લેવાની તક માંગી હતી.

આ અદાલતના આદેશ પર આ અરજીમાં ૧૭.૭.૧૯૯૬ના રોજ સરકારે બે નિષ્ણાત સમિતિઓની રચના કરી હતી; એક સલામતીના પાસાઓ પર અને બીજી પર્યાવરણ અને પુનર્વસન પાસાઓ પર.ત્યારબાદ નિષ્ણાત સમિતિઓના અહેવાલની રાહ જોતા આ કેસની સુનાવણી ઘણી વખત મુલતવી રાખવામાં

આવી હતી.આ પછીના વિકાસો આ અદાલતમાં નોંધવામાં આવ્યા હતા કે સમિતિઓના અહેવાલો ભૂકંપના ડિઝાઇન પરિમાણોની રાષ્ટ્રીય સમિતિ અને પર્યાવરણ અને પુનર્વસન વિભાગના સચિવોની આંતર-મંત્રાલય સમિતિના વિચારણા હેઠળ હતા.૨૭.૧૦.૧૯૯૮ના રોજ, સચિવ, વિદ્યુત મંત્રાલય દ્વારા એક સોગંદનામું દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે રાજ્ય સરકારે પર્યાવરણ અને પુનર્વસન પાસાઓ પરની સમિતિના અહેવાલને પોતાની સંમતિ આપી છે.

૨.૨.૧૯૯૯ના રોજ ફરીથી સચિવ, વીજ મંત્રાલય દ્વારા એક સોગંદનામું દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં બંને સમિતિઓની ભલામણોનો અમલ કરવાના ભારત સરકારના નિર્ણયને રેકૉર્ડ પર મૂકવામાં આવ્યો હતો.ઉક્ત સોગંદનામામાં એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે સરકારે સલામતીના પાસાઓ પર નિષ્ણાતોના જૂથના તારણોને સ્વીકારીને અંતિમ આદેશ જારી કર્યો હતો.એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે નિષ્ણાતો દ્વારા સૂચવવામાં આવેલાં પગલાં લેવાની કોઈ જરૂર નથી, જેમ કે (૧) મહત્તમ વિશ્વસનીય ભૂકંપ સામે તેની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ડેમનું ૩-ડી બિન-રેખીય વિશ્લેષણ (૨) ચાર નિષ્ણાતો દ્વારા પુષ્કળ સાવચેતીના ભાગરૂપે લેવાનું સૂચવવામાં આવેલ સિમ્યુલેટેડ ડેમ બ્રેક વિશ્લેષણ.ઉલ્લેખ કરી શકાય છે કે આ દરમિયાન ઉત્તરાંચલ રાજ્યની રચના કરવામાં આવી છે જેમાં ગઢવાલનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં બંધનું સ્થળ આવેલું

છે, ઉત્તરાંચલ રાજ્યને ઉત્તર પ્રદેશના ઉત્તરાધિકારી તરીકે સામેલ કરવામાં આવ્યું છે.

અરજદાર અને હસ્તક્ષેપકર્તા માટે હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલે તેમની અલગ રજૂઆતોમાં મુખ્યત્વે બંધારણીય કાયદા અને વૈધાનિક કાયદાઓ એટલે કે પર્યાવરણ અધિનિયમ અને તે હેઠળ ઘડવામાં આવેલા નિયમોના આધારે બે પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા હતા.દલીલનો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે સલામતીની દૃષ્ટિએ અને પર્યાવરણ અને માનવ જીવન પર પ્રતિકૂળ અસરને ધ્યાનમાં રાખીને, અને તેથી પણ વધુ જ્યારે જે શરતો પર પ્રોજેક્ટને મંજૂરી આપવામાં આવી હતી તે પૂરી કરવામાં આવી નથી, ત્યારે આ કોર્ટે પર્યાવરણ વિભાગ અને આ કોર્ટની સંપૂર્ણ સંતોષ માટે તમામ શરતો પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી પ્રોજેક્ટ પર પ્રતિબંધ મૂકવો જોઈએ.

એ વાત નિર્વિવાદ છે કે નદી ખીણ યોજનાઓનો અમલ એ વૃદ્ધિ અને વિકાસ વ્યૂહરચનાનું એક મહત્વપૂર્ણ તત્વ છે.આ બંધ રાષ્ટ્રીય વિકાસનું પ્રતીક બની ગયા છે.આ બંધોમાં પણ ઘણી આર્થિક સમસ્યાઓ ઉકેલવાની ક્ષમતા છે.આવા બંધોના અમલની મદદથી પૂર, દુષ્કાળ, અનાજની અછત, બેરોજગારી, શહેરી પાણીની અછત અને વીજળીની અછતને નિયંત્રિત કરી શકાય છે.આ યોજનાઓના ફાયદા છે પરંતુ તેની પર્યાવરણ પર વિપરીત અસર પડે છે.તેહરી

ડેમ પ્રોજેક્ટ હિમાલયની ખીણમાં છે.આ બંધ પરિયોજનામાં ખીણમાં રહેતા હજારો ગરીબ ગ્રામજનો અને ખેડૂતોને વિસ્થાપિત કરવાના રહેશે.જૂનું ટહરી શહેર ડૂબી જશે.નવા ટાઉનનો ઉદય થયો છે અને તેનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે.આ વિસ્તારમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવા મળતી વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિને બચાવવી એ મૂળભૂત પર્યાવરણીય મુદ્દાઓ છે.બીજું પાસું એ છે કે ઉપરવાસ અને નીચેની તરફની માનવ વસ્તી માટે જોખમ છે કારણ કે ટિહરી ડેમ વિસ્તાર અને આસપાસના ઉત્તરકાશી વિસ્તારમાં ટૂંકા અંતરાલમાં સતત ભૂકંપો આવ્યા હતા અને આ વિસ્તાર ભૂકંપની દૃષ્ટિએ અસ્થિર હોવાનું જાણીતું છે.તેને નિષ્ણાતો દ્વારા ભૂકંપ-સંભવિત તરીકે રાખવામાં આવે છે.આ પ્રોજેક્ટ જંગલના રસ્તાઓનો નાશ પણ કરશે અને મોટા પ્રમાણમાં નાશ પણ કરી ચૂક્યો છે.નદીની આજુબાજુના જંગલોના નિકંદનને કારણે નદી પોતે જ જોખમમાં મુકાઈ ગઈ છે અને પાણીના અવરોધ પછી નદીના કાંઠાનું મોટા પાયે ધોવાણ થશે.જ્યારે આવા પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવામાં આવે છે, ત્યારે ટેકનોક્રેટ્સ અને ઇજનેરો દેશને વિકાસના માર્ગ પર મૂકવા માટે ઉત્સુક હોય છે અને પર્યાવરણવાદીઓ ઇકોલોજી અને પર્યાવરણ માટે ગંભીર ખતરો જુએ છે.આ બે વિરોધાભાસી દાવાઓ અને પાસાઓ છે, જેમાં સંતુલિત અભિગમ અને પરિણામલક્ષી ઉપચારાત્મક કાર્યવાહી માટે અદાલતના હસ્તક્ષેપની જરૂર છે.વધુને વધુ બંધ યોજનાઓ હાથ ધરવામાં આવી રહી હોવાથી દેશની સામે સમસ્યા એ છે કે માનવ સ્વાસ્થ્ય, કલ્યાણ અને આરામ સુધારવા માટે કુદરતી સંસાધનોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો, જેથી

ભવિષ્યમાં તેનો વપરાશ ન થાય અથવા તેને ગુક્કસાન ન થાય.બિન-
નવીનીકરણીય સંસાધનોના સંરક્ષણ અથવા સંસાધન-અસરકારક ઉપયોગ
માટેની વ્યૂહરચના એ આધુનિક સમયની અનિવાર્ય માંગ છે.જ્યારે, લઘુત્તમ
ટકાઉ વિકાસ પૃથ્વી પર જીવનને ટેકો આપતી કુદરતી પ્રણાલીને જોખમમાં મૂકવો
જોઈએ નહીં, ત્યારે સંસાધન-અસરકારક ઉત્પાદન માટે સતત તકનીકી
પ્રયાસોની માંગ કરવામાં આવે છે, જેથી એક ઇકોસિસ્ટમના બલિદાનને બીજી
સિસ્ટમનું પુનઃનિર્માણ કરીને સંતુલિત અથવા વળતર આપવામાં આવે.

(ચંદર પાલ દ્વારા લખાયેલ પુસ્તક 'એન્વાયર્નમેન્ટલ સોલ્યુશન એન્ડ
ડેવલપમેન્ટ'માં પૃષ્ઠ ૧૯૮-૨૦૧ અને ૨૩૬-૨૩૭ પર આ વિષય પર ચર્ચા
જુઓ.

નદી ખીણ બંધ યોજનાઓ દ્વારા પર્યાવરણ પર પ્રતિકૂળ ઉપરવાસની અસરો
અને નીચેની અસરો થાય છે.મોટા બંધોની પર્યાવરણીય અને પરિસ્થિતિકીય
અસરો છે:

૧) માટીનું ધોવાણ (૨) સૂક્ષ્મ-આબોહવા પરિવર્તન (૩) જંગલો, વનસ્પતિ
અને પ્રાણીસૃષ્ટિનું ગુક્કસાન (૪) મત્સ્યઉદ્યોગમાં ફેરફાર, ખાસ કરીને પ્રજનન
સ્થળો પર (૫) બાંધકામ અને વિસ્થાપન વગેરેને કારણે જળગ્રહણ વિસ્તાર પર

સાંકળની અસર (૬) ભૂસ્ખલન, કાંપ અને જમાવટ (૭) જળાશયમાં વાહકોનું સંવર્ધન અને સંબંધિત રોગોમાં વધારો (૮) ભૂકંપની સંભાવના (૯) બિન-વન જમીનનું નુકસાન (૧૦) જળાશયની આસપાસ પાણી ભરાઈ જવું (૧૧) નીંદણનો વિકાસ.

નીચેની પ્રવાહની અસર મોટા બંધોની નીચેની પ્રવાહની અસર પર પડે છે:

(૧) પાણી ભરાઈ જવું અને ખારાશ (૨) સૂક્ષ્મ-આબોહવા પરિવર્તન (૩) નદીમાં પાણીનો પ્રવાહ અને જમા થવાનું ઓછું થવું, જેની જળચર નિવસનતંત્ર, વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ પર સંબંધિત અસરો (૪) અચાનક પૂર (૫) નદી સાથે જમીનની ફળદ્રુપતામાં ઘટાડો (૬) વાહકનું સંવર્ધન અને સંબંધિત રોગોમાં વધારો.

આ પ્રતિકૂળ અસરો લાંબા ગાળાની છે અને આ પ્રદેશમાં માનવ જીવન અને અન્ય જીવોની ગુણવત્તામાં ઉલટાવી ન શકાય તેવું નુકસાન કરે છે. પર્યાવરણ પર આવી પ્રતિકૂળ અસરને પહોંચી વળવા માટે ડેમની મંજૂરી પહેલાં પર્યાવરણ પરની અસરનું સંપૂર્ણ મૂલ્યાંકન કરવું પડશે. પર્યાવરણ અને વન વિભાગે પ્રોજેક્ટને મંજૂરી આપતા પહેલા વિગતવાર માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરી છે. જ્યાં પણ મંજૂરી માટે કેટલીક શરતો લાદવામાં આવે છે, તેનું સખત પાલન કરવાનું હોય છે.

મોટા બંધના નિર્માણના પ્રોજેક્ટમાં આર્થિક ખર્ચ તેમજ સામાજિક ખર્ચ અને પર્યાવરણ ખર્ચ સામેલ છે.સામાજિક ખર્ચ પણ ખૂબ ભારે છે.તેના પરિણામે સ્થાનિક લોકો તેમના પૂર્વજોના રહેઠાણમાંથી વ્યાપકપણે વિસ્થાપિત થાય છે અને તેમના પરંપરાગત વ્યવસાયોમાં ઘટાડો થાય છે.સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો અને આદિવાસીઓનું વિસ્થાપન, તેમના કુદરતી વાતાવરણમાંથી તેમને ઉખેડી નાખવાના દષ્ટિકોણથી વિસ્થાપનનો સૌથી ગંભીર પાસું છે.નવી વસાહતોમાં આ વાતાવરણની ગેરહાજરી તેમના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ભૌતિક સંબંધોને તોડી નાખે છે.

તેથી, મોટા બંધ યોજનાઓ માટે સરકારે ગરીબ અને સમાજના વંચિત વર્ગોની અત્યંત ચિંતા સાથે કાળજી લેવાની જરૂર છે, જેમને તેમના નિવાસસ્થાનમાંથી વિસ્થાપિત કરીને સંપૂર્ણપણે નવા વાતાવરણ અને જીવનશૈલીમાં ખસેડવાની જરૂર છે.ડેમ પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવામાં ગરીબ અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા જૂથો સૌથી વધુ પીડાય છે કારણ કે તેમના અસ્તિત્વનો કુદરતી સંસાધન આધાર ધોવાઈ જાય છે અને ઘણી વખત જુદા જુદા સ્થળે જમીનનું રોકડ વળતર તેમને સંપૂર્ણપણે પુનર્વસન કરતું નથી.આ બંધો જાહેર ભંડોળ દ્વારા ઊર્જા અને પાણીની જરૂરિયાતોને સંતોષવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે બાંધવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તેનાથી વિસ્થાપિત લોકોને આખરે શું લાભ મળશે તેની પણ કાળજી લેવી

જોઈએ.કુદરતી સંસાધનો પરના સંઘર્ષો જે વારંવાર અદાલતોમાં આવે છે, તેથી તે ધરાવતા અને ન ધરાવતા લોકો વચ્ચેના અધિકારો પરના સંઘર્ષો છે.

પર્યાવરણવિદોનો વિરોધ, જે આ જાહેર હિતની અરજીમાં આપણી સમક્ષ લાવવામાં આવ્યો છે, તેને અવરોધક અને પ્રગતિ વિરોધી તરીકે જોવામાં આવવો જોઈએ નહીં કારણ કે અરજદારો પર્યાવરણીય વિનાશને અવરોધવાની અને એવી પ્રક્રિયાને રોકવાની ઈચ્છાથી પ્રેરાય છે જે થોડા લોકો માટે પ્રગતિ અને ઘણા લોકો માટે મુશ્કેલીઓનું પરિણામ લાવે છે.

સરકાર સામાન્ય ભલાઈ માટે કુદરતી સંસાધનોનો ઉપયોગ કરી શકે છે, પરંતુ તે કુદરતી સંસાધનો પર હાલમાં પોતાનું જીવન ટકાવી રાખનારાઓને અને આવનારી પેઢીઓને, જેમને પણ તે સંસાધનો પર જીવવાનો અધિકાર છે, તેમને વંચિત રાખવા માટે તેનો શોષણ અથવા લગભગ લૂંટ કરવાની મંજૂરી આપી શકાય નહીં.આ મૂળભૂત મુદ્દાઓ પર, તકનીકી નિષ્ણાતો, પર્યાવરણવાદીઓ અને માનવાધિકાર કાર્યકરો વચ્ચે મતભેદ છે.નિષ્ણાતો અને પર્યાવરણવાદીઓની કઈ શાખા તેમના અભિગમમાં સાચી છે તે નક્કી કરવા માટે કોઈ એક સરળ મુદ્દાનો સામનો કરી રહી છે.

આપણું બંધારણીય લોકશાહી છે અને આપણને 'કલ્યાણ રાજ્ય' કહેવામાં આવે છે. "કલ્યાણ" નો અર્થ એ નથી કે આપણે માત્ર રાજકીય સિદ્ધાંતની પરિપૂર્ણતા માટે પ્રયત્ન કરવો પડશે "સૌથી મોટી સંખ્યાનું સૌથી મોટું ભલું". વૈદિક સમયથી આપણું સૂત્ર સર્વ જન હિતાય, સર્વ જન સુખાય (સર્વનો લાભ અને સર્વનું સુખ) રહ્યું છે.

આપણી વૈદિક પ્રાર્થના

"બધા ખુશ રહે, બધા પાપમુક્ત રહે, દરેક વ્યક્તિ દરેક વસ્તુમાં સારું જુએ. ક્યાંય પણ દુઃખ ન હોવું જોઈએ.

તેથી, એ જરૂરી છે કે જ્યારે વીજળી ઉત્પન્ન કરવા અને સિંચાઈ અને પીવા માટે પાણી પૂરું પાડવા માટે કરોડો રૂપિયાનો મોટો બંધ પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવામાં આવે, ત્યારે આપણે નદી કિનારે રહેતા લોકોને પેઢીઓથી દૂરના સ્થળે વિસ્થાપિત થવાથી પીડાતા ન છોડવા જોઈએ, જે તેમને તેમના જીવન અને જીવનશૈલીથી વંચિત કરી દેશે. પ્રગતિની કૂચમાં સૌથી નમ્ર અને સૌથી નબળાને પાછળ ન છોડવા જોઈએ. પહાડો અથવા ખીણોમાં રહેતો માણસ જીવન ટકાવી રાખવા માટે કુદરતી સંસાધનો પર નિર્ભર છે. તેને દૂર કરવા અને મેદાનોમાં પુનર્વસન કરવા માટે નદીમાંથી માછલી કાઢીને કૃત્રિમ જળાશય અથવા માછલીઘરમાં મૂકવામાં

આવે છે, જ્યાં તે કદાચ ટકી શકે છે પરંતુ ક્યારેય ખુશ રહી શકતી નથી.તેથી, વિસ્થાપિત અથવા સ્થળાંતરિત લોકો કે જેઓ અત્યાર સુધી તેમના જીવન ટકાવી રાખવા માટે નદીમાંથી લાભ મેળવી રહ્યા હતા, તેમના જીવનના સ્ત્રોતો અને જીવનશૈલીમાં શક્ય તેટલી ઓછી ખલેલ પહોંચાડીને તેમને પૂરતું વળતર મળે તે માટે તમામ પ્રયાસો કરવા જરૂરી છે.મોટા નદી બંધ પ્રોજેક્ટ્સના અમલીકરણમાં રાજ્યની સૌથી વધુ ચિંતા વિસ્થાપિત લોકોના હિતમાં હોવી જોઈએ.દિલ્હી સુધી શહેરી વસ્તીને વીજળી ઉત્પન્ન થાય અને પીવાનું પાણી ઉપલબ્ધ થાય તે પહેલાં, પહાડો અને ખીણમાં રહેતા અને વિસ્થાપનની સમસ્યાનો સામનો કરતા લોકોની જરૂરિયાતો અને માંગણીઓ પર પ્રથમ ધ્યાન આપવું પડશે.જળાશય વીજળી ઉત્પન્ન કરવા અને સિંચાઈ પૂરી પાડવા માટે તેની મહત્તમ ક્ષમતા સુધી ભરાય તે પહેલાં, વિસ્થાપિતોને મહત્તમ સંતોષ થાય તે માટે પુનર્વસનનું કામ પૂર્ણ કરવું આવશ્યક છે.આ દિશામાં પર્યાવરણ મંત્રાલય દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ સોગંદનામામાં એ વાતની ખાતરી આપવામાં આવી નથી કે પુનર્વસન વિભાગના અધિકારીઓને જ નહીં પરંતુ વ્યક્તિગત કે સામૂહિક રીતે બોલતા વિસ્થાપિતોને સંતોષ થાય તે રીતે પુનર્વસનનું કામ પૂર્ણ થયું છે.

યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને ટિહરી ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન વતી, અરજદાર દ્વારા કરવામાં આવેલા આક્ષેપોનો સામનો કરવા માટે એફિડેવિટ પર અલગ જવાબ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે કે પર્યાવરણ મંત્રાલય દ્વારા આપવામાં આવેલા

કિલયરન્સના આદેશમાં આપવામાં આવેલી શરતોનું પાલન કરવામાં આવ્યું નથી. વિદ્વાન વકીલ શ્રી કિરીટ રાવલે સમયાંતરે પ્રાપ્ત થયેલા સમિતિઓના અનેક અહેવાલો દ્વારા અમને લઈ જઈને સખત પ્રયાસ કર્યો હતો. કિલયરન્સની શરતોની પરિપૂર્ણતાના આ મામલામાં એકત્રિત કરવામાં આવેલ ટેકનિકલ ડેટા અને અન્ય માહિતી અમારી સમક્ષ મૂકવામાં આવી છે. રજૂઆત એ છે કે જ્યાં મંજૂરી માટે લાદવામાં આવેલી શરતોનો અમલ એન્જિનિયરિંગ કામો સાથે સમાંતર રીતે કરવાનો છે, ત્યાં શરતો દ્વારા જ એવી વિચારણા કરવામાં આવી છે કે એન્જિનિયરિંગ કામની સાથે સાથે, કેયમેન્ટ વિસ્તારની સારવાર માટે પર્યાવરણનું રક્ષણ, સામાન્ય વિસ્તારનો વિકાસ અને પુનર્વસન માટેની શરતો ચાલુ રહેશે. બહુવિધ ઇજનેરી અને બિન-ઇજનેરી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા આવા વિશાળ પરિમાણોના પ્રોજેક્ટમાં, પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવા માટે નિર્ધારિત શરતોની પરિપૂર્ણતા ડેમના બાંધકામના કામ સાથે અને પ્રમાણસર ઇજનેરી કામની પ્રગતિ સાથે એક સાથે હાથ ધરવી પડશે. આવી પ્રગતિ દર્શાવવા માટેનો ચાર્ટ ૨૧૨ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

સુપ્રીમ કોર્ટ રિપોર્ટ્સ (૨૦૦૩] સપ. ૩ એસ.સી.આર.

આ કોર્ટ પર છાપ પાડવા માટે એક ટિહરી વિકાસ નિગમ, જોકે સમયપત્રકનું સખત પાલન કરવામાં આવ્યું નથી કારણ કે ઘણાં પ્રોજેક્ટની પ્રગતિમાં મુશ્કેલીઓ અને અવરોધો, પરિસ્થિતિઓ

પહેલેથી જ હાથ ધરવામાં આવેલા એન્જિનિયરિંગ કાર્યના પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું છે.

એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે નિગમ શરતો પૂરી ન કરવા બદલ દોષિત નથી અને ના!નિષેધાત્મક કાર્યવાહીની જરૂર છે.જ્યાં સુધી ડેમના સલામતી પાસાઓનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી નિષ્ણાતોના તકનીકી અભિપ્રાય પર આધાર રાખવામાં આવે છે, જે કહે છે કે ખડક ભરેલા ડેમને તેની સલામતીનો અંદાજ કાઢવા માટે ત્રિ-પરિમાણીય અભ્યાસની જરૂર નથી.

ભૂકંપ સામે.એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે આવા કોમ્પ્યુટર આધારિત ત્રિ-પરિમાણીય અભ્યાસો માત્ર સૈદ્ધાંતિક મૂલ્યના હોવાનું જણાયું છે.પહેલેથી જ પૂર્ણ રીતે કરવામાં આવેલ દ્વિ-પરિમાણીય પરીક્ષણ "રિક્ટર સ્કેલ પર ૭ સુધીના ભૂકંપ સામેના બંધની" સલામતીની ખાતરી આપે છે.એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે ડેમના દ્વિ-પરિમાણીય અભ્યાસ એ ધારણા પર કરવામાં આવ્યો છે કે ૭ અથવા વધુ રિક્ટર સ્કેલના ભૂકંપની અસર સમગ્ર વિસ્તારમાં એકસમાન હશે.

ડેમની લંબાઈ અને પહોળાઈ.નિષ્ણાતોએ બંધની સલામતી માટે આવા દ્વિ-પરિમાણીય અભ્યાસોને પૂરતા ગણાવ્યા છે.ત્રિ-પરિમાણીય પરીક્ષણ હાથ ધરવા માટે માત્ર એક નિષ્ણાતનું સૂચન માત્ર પુષ્કળ સાવચેતી દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે, જે નિષ્ણાતોની ટીમ દ્વારા ન તો શક્ય કે ન તો ઇચ્છનીય હોવાનું જણાયું છે.હનુમંત રાવ સમિતિની વિવિધ ભલામણોને આંતર-વિભાગીય સમિતિ દ્વારા ઊંડાણપૂર્વક તપાસવામાં આવી હતી અને થોડી સિવાયની મોટાભાગની

ભલામણો સ્વીકારવામાં આવી હતી અને પહેલેથી હાથ ધરવામાં આવેલા બાંધકામના કામના પ્રમાણમાં નોંધપાત્ર રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી તેવા આઈટમ-વાઈઝ કોમેન્ટ્સ ફાઈલ કરવાનો પ્રયાસ પણ કરવામાં આવ્યો છે.કોર્પોરેશન વતી સ્પષ્ટ નિવેદન આપવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં સુધી કિલચરન્સ માટેની તમામ શરતો પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી ટનલ નં. ૩ અને ૪ ખોલવામાં આવશે નહીં અને જળાશય તેના વર્તમાન જળસ્તરથી વધુ ભરાશે નહીં.તેહરી શહેરમાં હાલમાં જળગ્રહણ વિસ્તારમાં રહેતા લોકોને જ્યાં સુધી તેમને રોકડ વળતર અથવા તેના બદલામાં જમીન, આશ્રય સાથે ચૂકવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેમને બહાર કાઢવામાં આવશે નહીં.કોર્પોરેશને ૩૧.૦૧.૨૦૦૩ સુધીમાં પ્રોજેક્ટ સ્થળ પર વિવિધ શરતોની પરિપૂર્ણતાનો સ્ટેટસ રિપોર્ટ પણ સુનાવણી દરમિયાન અમારી સમક્ષ રજૂ કર્યો છે.

વીજળી અને સિંચાઈની સુવિધાઓ પૂરી પાડવા માટે મોટા બંધોના નિર્માણનો પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.પર્યાવરણીય અને સામાજિક દૃષ્ટિકોણથી મોટા બંધ વિવિધ પ્રકારના મુદ્દાઓ ઉભા કરે છે.તેમાં કુદરતી ઇકોસિસ્ટમ અને માનવ વસાહતોમાં મોટા પાયે ઘૂસણખોરીનો સમાવેશ થાય છે.જ્યારે આ પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવામાં આવે છે, ત્યારે એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે પર્યાવરણીય અસર આકારણી અને નિવારક/સુધારાત્મક પગલાં જેવાં યોગ્ય પગલાં દ્વારા આ ઘૂસણખોરીને ઘટાડી શકાય છે.આ હેતુ સાથે પર્યાવરણ અધિનિયમ અને નિયમો

પર્યાવરણ અને માનવ વસ્તી પર થતી વિપરીત અસરની કાળજી લેવા માટે પરિયોજનાની જરૂરિયાત દર્શાવે છે.પર્યાવરણીય મંજૂરી હવે કાયદાકીય જરૂરિયાત છે.પર્યાવરણીય અસર અને તેના મોનિટરિંગના મૂલ્યાંકન માટે એક મિકેનિઝમ પણ વિકસાવવામાં આવ્યું છે.મોટા બંધોના નિર્માણ સાથે ઉપરવાસ અને નીચેવાસ, ભૌતિક અને જૈવિક વાતાવરણમાં નોંધપાત્ર ફેરફારો થાય છે.જળાશયો બનાવવા માટે, જંગલની જમીનનો મોટો સી ટ્રેક ડૂબી જાય છે.પાણી ભરાઈ જવું અને ક્ષારતા નહેર દ્વારા સિંચાઈવાળી જમીનને વિવિધ માત્રામાં અસર કરે છે.જંગલી પ્રાણીઓ અને છોડની ઘણી પ્રજાતિઓ લુપ્ત થઈ જાય છે.મેલેરિયા જેવા અનેક રોગો ફેલાવાની સંભાવના છે.

સકારાત્મક બાજુએ, પાણીની અછતની નિવારણથી લોકોના સ્વાસ્થ્યના ધોરણમાં સુધારો થાય છે અને પીવાના પાણીની અછતને કારણે થતા રોગોમાં ઘટાડો થાય છે.બંજર જમીન લીલીછમ બની જાય છે.જળ પક્ષીઓ માટે નવા નિવાસસ્થાનો બનાવવામાં આવે છે.

મોટા બંધોના નકારાત્મક પાસાઓની કાળજી લેવા માટે, મંજૂરી માટેની શરતોમાં સામાન્ય રીતે જરૂર પડે છે: _

૧. પ્રતિપૂર્તિ વનીકરણ.

૨. અન્ય પાસાઓમાં અકાળે કાંપને રોકવા માટે જળગ્રહણ વિસ્તારની સારવાર.
૩. આદેશ વિસ્તારમાં અને જળાશયની આસપાસ પાણી ભરાઈ જતું અટકાવવા અથવા ઘટાડવા માટેનાં પગલાં.
૪. આરોગ્ય પર અસરને રોકવા અને ઘટાડવા માટેના પગલાં.પ.ભૂકંપની ખરાબ અસરો સામે રક્ષણ.
૬. સ્થાનાંતરિત જંગલી છોડ અને પ્રાણીઓને બચાવવાની રીતો.૭.પ્રોજેક્ટ શ્રમ માટે વૈકલ્પિક ઇંધણ અને સ્થળાંતરિત માછલીઓ માટે ડેમ પાર કરવા માટે નિસરણી સાબિત કરવી.

તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટને મંજૂરી મળી ગઈ છે અને ડેમનો મોટો ભાગ પહેલેથી જ બાંધવામાં આવ્યો છે.કેચમેન્ટ વિસ્તાર પાણીથી ભરાયો નથી કારણ કે ડેમ ભરવા માટે દરવાજા ધરાવતી બે ડાયવર્ઝન ચેનલો બંધ કરવામાં આવી નથી.આ યોગ્ય તબક્કો છે જ્યારે શરતોનું પાલન સુનિશ્ચિત કરવા અને પર્યાવરણ પર પ્રતિકૂળ અસરની તપાસ કરવા માટે કામની નજીકથી દેખરેખ, મૂલ્યાંકન અને પુનઃમૂલ્યાંકનની જરૂર છે તેમજ ડેમ વિસ્તાર અને જૂના ટેહરી શહેરથી વિસ્થાપિત લોકોના પુનર્વસનની ખાતરી કરવી.આ કેસમાં કોર્પોરેશનનો દાવો છે કે તેણે એન્જિનિયરિંગ કામો સાથે પાર્ટી પાસુની શરતો પૂરી કરી છે.આ ઉચ્ચ દાવા સાથે એ સ્વીકારવામાં આવે છે કે કિલચરન્સની સ્થિતિમાં સમયપત્રક રાખવામાં આવ્યું

નથી.આ યોગ્ય તબક્કો છે જ્યારે સંબંધિત શાખાઓના નિષ્ણાતોની ટીમ દ્વારા સંપૂર્ણ મૂલ્યાંકન કરવું જરૂરી છે કે મંજૂરીની શરતો એન્જિનિયરિંગ કામો સાથે પૂર્ણ થઈ છે કે કેમ.જો ડેમને ભરવાની મંજૂરી આપવામાં આવે તે પહેલાં આ કરવામાં નહીં આવે તો પર્યાવરણ પર થતી વિપરીત અસર બદલી ન શકાય તેવી હશે અને પર્યાવરણીય હસ્તક્ષેપના ગંભીર સ્કેલને કારણે તેની ભરપાઈ કરવામાં આવશે નહીં.અન્ય સમાન મોટા અને નાના બંધોના સંદર્ભમાં ભૂતકાળમાં જે ભૂલ થઈ હશે તે તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટમાં પુનરાવર્તિત થવા દેવી જોઈએ નહીં, જે મેદાનોમાં અન્ય ડેમ પ્રોજેક્ટ્સથી અલગ છે.હિમાલયમાં આવેલો તેહરી ડેમ હોવાથી પર્યાવરણ પર તેની પ્રતિકૂળ અસર ઉપરવાસ અને નીચેવાસ બંને તરફ થશે.તેથી, ઊંચાઈવાળા વિસ્તારમાં બાંધવામાં આવી રહેલા બંધ માટે ઝીણવટભરી કાળજી અને સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે, જે નીચેની વસ્તી માટે ખતરો છે.જો સલામતીના પાસાઓનું સંપૂર્ણ ધ્યાન રાખવામાં ન આવે અને કમાન્ડ એરિયાની સારવાર ઇચ્છિત સ્તર અથવા ધોરણ મુજબ કરવામાં ન આવે, તો પરિણામ વિનાશક અને સમારકામથી પર હોઈ શકે છે.

મારા મતે, આ કેસમાં પ્રતિવાદીઓ દ્વારા રજૂ કરાયેલા સંબંધિત અધિકારીઓને આ અદાલત દ્વારા માત્ર બે પાસાઓ પર વિશેષ ધ્યાન આપવાની અને પરિણામી દિશાનિર્દેશોની જરૂર છે.

1. ડેમનો સલામતી પાસું:

હિમાલયની ખીણમાં ભૂકંપના જોખમવાળા અસ્થિર વિસ્તારમાં તેહરી ડેમ બાંધવા માટે મંજૂરી આપવામાં આવી છે.

આ પહેલાં નિષ્ણાતોના અભિપ્રાયથી આ પ્રોજેક્ટને મંજૂરી આપવામાં આવી ન હતી કારણ કે ગંભીર ભૂકંપથી ડેમ તૂટી શકે છે અને ઋષિકેશ અને હરિદ્વાર જેવા ઘણા મહત્વપૂર્ણ મંદિરો, નગરો અને પવિત્ર સ્થળોનો નાશ થઈ શકે છે. નીચેની તરફ અન્ય ગીચ વસ્તીવાળા નગરો અને ગામડાઓ છે. પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલયની અંદર નિષ્ણાત સંસ્થા ધરાવતી પર્યાવરણ મૂલ્યાંકન સમિતિ (ઇ.એ.સી.) ના સભ્યોએ અગાઉ સર્વસંમતિથી નિષ્કર્ષ કાઢ્યો હતો કે, તેહરી પરિયોજના પર્યાવરણ મંજૂરીને પાત્ર નથી અને તેને પડતી મૂકવી જોઈએ. ત્યારબાદ, સંબંધિત વિભાગોના સચિવોની એક સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી, જે ઇ.એ.સી.ની ભલામણો સાથે સહમત નહોતી. નિષ્ણાત ડૉ. વી.કે. ગૌર દ્વારા સચિવોની સમિતિને અસંમતિ નોંધ સુપરત કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ સમિતિએ ખાણ વિભાગને સલામતીના કાર્યનું પુનઃમૂલ્યાંકન સોંપ્યું હતું. પ્રોફેસર જય કૃષ્ણ, ભૂકંપના ઇજનેર પરંતુ સિસ્મોલોજિસ્ટ નહીં, તેમણે આ પ્રોજેક્ટની તરફેણમાં અભિપ્રાય આપ્યો હતો. વિદેશી નિષ્ણાત પ્રોફેસર જેમ્સ ડી. બ્રુન ભૂકંપ વિજ્ઞાની હતા, જેઓ સલામતીના પાસાને કારણે આ પ્રોજેક્ટની તરફેણ કરતા નહોતા.

સુરક્ષાના પાસાઓ પર આ બાબત આ અદાલતમાં તેહરી બંધ વિરોધી સંઘર્ષ સમિતિ અને અન્યો અન્ય વિ. કેસમાં લાવવામાં આવી હતી.યુ.પી. રાજ્ય અને અન્ય, [૧૯૯૨] (સપ) ૧ એસ.સી.સી. ૪૪ પર્યાવરણવાદીઓ દ્વારા.આ કોર્ટે આ બાબતમાં દખલ કરવાનો ઈનકાર કરતાં ભૂકંપના ઇજનેર પ્રોફેસર જય કૃષ્ણના અભિપ્રાયને અનુસર્યો હતો.તેમની પોતાની ભાષામાં, "ભારતીય અને સોવિયેત નિષ્ણાતો દ્વારા સૂચવવામાં આવેલ તેહરી ડેમની રચના આ વિસ્તારના સૌથી શક્તિશાળી ભૂકંપ સામે શાંતિથી સુરક્ષિત હતી".

આ કેસમાં અરજદારોએ પ્રોફેસર જય કૃષ્ણના નિષ્ણાત અભિપ્રાય અને વિદેશી નિષ્ણાત જેમ્સ ડી. બ્રુનના આધારે રજૂઆત કરી હતી કે વધારાની સાવચેતીના પગલા તરીકે ડેમના મહત્તમ સંભવિત ભૂકંપ સામે તેની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ડેમનું ૩-ડી નોન-લીનિયર એનાલિસિસ હાથ ધરવું જોઈએ.ચાર નિષ્ણાતો દ્વારા પુષ્કળ સાવચેતીના ભાગરૂપે સિમ્યુલેટેડ ડેમ બ્રેક એનાલિસિસ (ઓ.બી.એ.) સૂચવવામાં આવ્યું છે.

પ્રતિવાદીઓ વતી જુદા જુદા વિભાગો અને પ્રોજેક્ટ સત્તાવાળાઓ માટે હાજર રહેલા વકીલે અલગ અલગ રીતે એકસમાન વલણ અપનાવ્યું છે કે ભારતમાં અને વિદેશમાં પણ જરૂરી સક્ષમ કુશળતાના અભાવે ૩-ડી નોન-લીનિયર

એનાલિસિસ જરૂરી નથી કે શક્ય પણ નથી.એવો પણ દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે આ અદાલતના ૧૯૯૨ના અગાઉના નિર્ણયમાં સલામતીના પાસાઓને પડકારવામાં આવ્યા હતા અને આ પ્રોજેક્ટને આગળ વધવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી અને અત્યાર સુધીમાં તે મોટા પ્રમાણમાં આગળ વધી ગયો છે.બંધના સલામતી પાસા પર, ખાસ કરીને જ્યારે બંધનું સ્થાન હિમાલયની ખીણોમાં અત્યંત ભૂકંપ સંભવિત વિસ્તારમાં હોય, ત્યારે 'સાવચેતીના સિદ્ધાંત' પર તમામ વધારાની સુરક્ષા ઉપાયો હાથ ધરવાની જરૂર છે, જે 'પર્યાવરણ અને વિકાસ પરના આર.આઈ.ઓ. ઘોષણા'માં સમાવિષ્ટ છે, જે જાન્યુઆરી ૧૯૯૨માં યોજાયેલી સંયુક્ત રાષ્ટ્રની પરિષદમાં લેવામાં આવી હતી, જેમાં ભારત એક પક્ષ છે.આર.આઈ.ઓ. ઘોષણામાં સાવચેતીનો સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે છે:

"પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવા માટે, રાજ્ય દ્વારા તેમની ક્ષમતાઓ અનુસાર સાવચેતીભર્યો અભિગમ વ્યાપકપણે લાગુ કરવામાં આવશે.જ્યાં ઉલટાવી શકાય તેવા નુકસાનની શ્રેણીની ધમકીઓ હોય ત્યાં સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક નિશ્ચિતતાના અભાવનો ઉપયોગ *પર્યાવરણના અધોગતિને રોકવા* માટે ખર્ચ અસરકારક પગલાંને મુલતવી રાખવાના કારણ તરીકે કરવામાં આવશે નહીં.

[ભારણ આપવામાં આવ્યું]

ભારત દ્વારા સ્વીકારવામાં આવેલ સાવચેતીનો સિદ્ધાંત, જે એક પક્ષ હોવાને કારણે અને પર્યાવરણના ક્ષેત્રમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર અને સમજૂતીઓ માટે મહત્વપૂર્ણ છે, તે સ્થાનિક કાયદા એટલે કે પર્યાવરણ (સંરક્ષણ) અધિનિયમનો ભાગ બની ગયો છે. ભારતમાં સરકારી સત્તાવાળાઓને ડેમના ૩-ડી નોન-લીનિયર એનાલિસિસની વૈજ્ઞાનિક અનિશ્ચિતતાની દલીલ સ્થાપિત કરવાની મંજૂરી આપી શકાય નહીં. ૩-ડી પર સલામતીના પાસા પર અગાઉના નિર્ણયના આધારે રેસ જુડિકાટા જેવી અરજીઓ. જ્યારે પરિયોજના દરમિયાન વધુ વિકાસ અને ઘટનાઓને ડેમને શ્રેષ્ઠ ક્ષમતા સુધી ભરતા પહેલા વધુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર હોય ત્યારે કોર્ટને ઉઠાવવાની મંજૂરી આપી શકાય નહીં. પ્રતિવાદીઓનો એવો દાવો નથી કે આ વિષય પર વિદેશી નિષ્ણાતોની મદદથી ડેમનું ૩-ડી નોન-લીનિયર વિશ્લેષણ હાથ ધરી શકાતું નથી. ભૂકંપથી ડેમને થતા નુકસાનની તમામ સંભવિત પરિસ્થિતિઓની કાળજી લેવા માટે, ચાર નિષ્ણાતો દ્વારા સૂચવવામાં આવેલ ડેમનું ૩-ડી બિન-રેખીય વિશ્લેષણ પુષ્કળ સાવધાનીના ભાગરૂપે હાથ ધરવું આવશ્યક છે. ડેમનું ૩-ડી બિન-રેખીય વિશ્લેષણ પૂર્ણ થયા પછી અને સલામતીના પાસા પર નિષ્ણાતોનો અભિપ્રાય ફરીથી માંગવામાં આવે તે પછી જ ડેમને વધુ મજબૂત કરવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ. એમ. સી. એફ. મહેતા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (ટ્રેપેઝિયમ બાબત), [૧૯૯૭] ૨ એસ.સી.સી. ૩૫૩ માં આ અદાલતે આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના 'પ્રદૂષક ચૂકવણી કરે છે' અને 'સાવચેતીના સિદ્ધાંત'ને આ દેશના કાયદા તરીકે લાગુ કર્યા છે,

ભારત સંયુક્ત રાષ્ટ્ર પરિષદનો પક્ષકાર અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઘોષણાઓ અને કરારોનો હસ્તાક્ષર કરનાર છે.

આ કાયદાની જોગવાઈઓ અને શરતી મંજૂરીની જરૂરિયાત

જરૂરી નિર્દેશો જારી કરવા માટે પુનર્વસન પાસાને હાથ ધરતા પહેલાં એ જણાવવું જરૂરી છે કે પર્યાવરણ સુરક્ષા અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની કલમ ૩ અને એચ પર્યાવરણ નિયમો ૧૯૮૬ના નિયમ પની જોગવાઈઓ અનુસાર, તેહરી ડેમ પ્રોજેક્ટને શરતી મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.આ અધિનિયમ અને વિકાસ પ્રિફેક્ટના પર્યાવરણીય અસર આકારણી પરના નિયમો હેઠળ ૨૭ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૪ની એક સૂચના બહાર પાડવામાં આવી છે.ઉક્ત સૂચના હેઠળ અસર આકારણી એજન્સી દ્વારા પર્યાવરણીય અસર આકારણી કરવાની જરૂર છે.યોગ્ય પર્યાવરણીય અસર આકારણી વિના કોઈ પણ પ્રોજેક્ટને પર્યાવરણીય મંજૂરી આપી શકાતી નથી.હાલના કેસમાં ૧૯.૭મી તારીખે પર્યાવરણીય મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.હું ૨૭મી જાન્યુઆરી, ૧૯૯૪ના રોજ વિકાસ પરિયોજનાના પર્યાવરણીય અસર આકારણી અંગેની સૂચના બહાર પાડતા પહેલાં ૯૯૦.તેમ છતાં, ઉપરોક્ત સૂચનામાં સમાવિષ્ટ નિર્દેશો અને માર્ગદર્શિકાઓ હાલના ડેમ પ્રોજેક્ટને પણ લાગુ કરવી પડશે અને પર્યાવરણ પરની પર્યાવરણની અસરનું કડક નિરીક્ષણ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા તેના પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલય દ્વારા કરવું પડશે.આ પ્રોજેક્ટને મંજૂરી વર્ષ ૧૯૯૦માં અન્ય બાબતોની

સાથે નીચેની ચોક્કસ શરત પર આપવામાં આવી હતી કે "સ્થિતિ પૂર્ણ કરવી, કાર્ય યોજનાઓ ઘડવી અને તેનો અમલ એવી રીતે સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે કે તેમનું અમલીકરણ એક સાથે થાય, જેમાં નિષ્ફળતા મળે તો કામો અટકાવી શકાય".આ શરત પર્યાવરણ (સંરક્ષણ) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની જોગવાઈઓ હેઠળ લાગુ કરી શકાતી હતી.

પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલયના સચિવનો શ્રમ મંત્રાલયના સચિવને ૧૨.૪.૧૯૯૧ના રોજ લખાયેલા પત્રમાં પર્યાવરણ મંજૂરી માટે આપવામાં આવેલી શરતોનું પાલન કરવામાં ટિહરી હૈદલ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન (ટી.એચ.ડી.સી.)ની નિષ્ફળતા સ્પષ્ટપણે દર્શાવવામાં આવી છે.મંત્રાલયે પાલન અંગે સંપૂર્ણ અસંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે.અરજદારોએ ૫.૯.૧૯૯૧ના રોજ અધિનિયમની કલમ ૧૯(બી) હેઠળ સત્તાવાળાઓને નોટિસ આપી હતી કે નિર્ધારિત સમય મર્યાદામાં પર્યાવરણ મંજૂરીમાં આપવામાં આવેલી શરતોની પરિપૂર્ણતા ન થવાને કારણે મંજૂરીની સમયમર્યાદા સમાપ્ત થઈ ગઈ છે અને પ્રોજેક્ટનું કામ તાત્કાલિક બંધ કરવું જોઈએ.૨૦.૧૦.૧૯૯૧ના રોજ ઉત્તરકાશીમાં રિક્ટર સ્કેલ પર ૬.૬ની તીવ્રતાનો ભૂકંપ આવ્યો હતો, જેના કારણે સંપત્તિ અને જીવનનો ભારે વિનાશ થયો હતો.અપૂર્ણ બંધને પણ આઘાત લાગ્યો હતો પરંતુ કોઈ નુકસાન નોંધાયું ન હતું.આ અરજી પેઝિંગ દરમિયાન પણ ડેમ સાઈટની આસપાસના ઉત્તરાંચલ પ્રદેશોમાં ક્રમિક ભૂકંપો આવ્યા હતા.ત્યારબાદ

અરજદારો સતત સત્તાવાળાઓને પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે શરતી મંજૂરીની અધૂરીતાને કારણે પ્રોજેક્ટનું બાંધકામ કામ બંધ કરી દેવું જોઈએ.પર્યાવરણ મંત્રાલયના અધિક નિર્દેશકની ૨૧.૧૦.૧૯૯૪ની તારીખની નોંધ છે કે, વર્ષ ૧૯૯૦માં આ પ્રોજેક્ટને પર્યાવરણ મંજૂરી આપવામાં આવી હોવા છતાં, વિવિધ સુરક્ષા પગલાંના અમલીકરણની સ્થિતિ ઘણી પાછળ રહી ગઈ હતી.નિર્દેશકની નોંધમાં એ પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો કે, 'ટિહરી ડેમ પ્રોજેક્ટ માટે દેખરેખની પદ્ધતિ વિકસાવવાની તાત્કાલિક જરૂર છે'.

જ્યાં અધિનિયમ, નિયમો અને તે હેઠળ બહાર પાડવામાં આવેલી સૂચનામાં સમાવિષ્ટ કાયદાની જરૂરિયાતો પર્યાવરણ પર તેની પ્રતિકૂળ અસરને ઘટાડવા માટે પ્રોજેક્ટને મંજૂરી આપવા માટે શરતો લાદવાનું વિચારણા કરે છે, ત્યાં આવી મંજૂરી આપનાર સત્તાવાળાઓ પાસે શરતોની પરિપૂર્ણતા સુનિશ્ચિત કરવાની ફરજ અને જવાબદારી સાથે સત્તાની જોડી હોય છે જેના આધારે પર્યાવરણીય મંજૂરી આપવામાં આવે છે.અમને એ નોંધતા દુઃખ થાય છે કે અત્યંત ભૂકંપ સંભવિત વિસ્તારમાં હાથ ધરવામાં આવેલા પ્રોજેક્ટ પર આટલા વિરોધાભાસી નિષ્ણાતોના અભિપ્રાયો હોવા છતાં, તે શરતોની પરિપૂર્ણતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે પ્રોજેક્ટના કામની દેખરેખ રાખ્યા વિના શરતી પર્યાવરણીય મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.

પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલય દ્વારા પર્યાવરણીય ડી કિલચરન્સની શરતોની પરિપૂર્ણતા પર કડક દેખરેખ રાખવાની જરૂર હતી અને કિલચરન્સની પારિ પાસુ શરતનું પાલન ન કરવા બદલ સત્તાવાળાઓ સામે કડક કાર્યવાહી થવી જોઈતી હતી.પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલય દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલા તાજેતરના સોગંદનામામાં વચન આપવામાં આવ્યું છે કે ભવિષ્યમાં પર્યાવરણ મંજૂરી માટે આપવામાં આવેલી શરતોની પરિપૂર્ણતાની કડક દેખરેખ રાખવામાં આવશે.શરતી મંજૂરી આપવી એ માત્ર ઔપચારિકતા નથી.શરતો સાથે મંજૂરી આપવાની સત્તા સાથે મંત્રાલયની તરફથી પ્રોજેક્ટની પ્રગતિ પર અસરકારક તપાસ રાખવાની અને પારિ પાસુ કલમ અનુસાર શરતોની પરિપૂર્ણતા સુનિશ્ચિત કરવાની ફરજ પડા હતી.પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલય શરતી મંજૂરીની પારિ પાસુ કલમની પરિપૂર્ણતા પર યોગ્ય તપાસ કરવાની તેની ફરજ નિભાવવામાં નિષ્ફળ ગયું હોવાથી, આંતર-વિભાગીય સત્તાવાળાઓ અને નિષ્ણાતોના મંચ દ્વારા એક સ્વતંત્ર પદ્ધતિ પ્રદાન કરવી જરૂરી છે, જેથી કોર્પોરેશન દ્વારા હાલમાં હાથ ધરવામાં આવેલ પ્રોજેક્ટ, જેને રાજ્યો, કેન્દ્ર સરકાર અને વિશ્વ બેંક દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલી સહાય, સહાય અને નાણાં પર્યાવરણીય મંજૂરી આપવામાં આવી હતી તે શરતોની પરિપૂર્ણતા પર સખત રીતે આગળ વધવા અને પૂર્ણ થવા દેવામાં આવે.

૨. પુનર્વસન પાસું

પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલયે અમારી સમક્ષ એક સોગંદનામું દાખલ કર્યું છે, જેમાં આ પ્રોજેક્ટની શરતી મંજૂરીની પરિપૂર્ણતાના ભાગરૂપે હાથ ધરાયેલી પુનર્વસન અને પુનર્વસન પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રગતિની વર્તમાન સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે.ચાદ રહે કે ભારત સરકારના કલ્યાણ મંત્રાલયે વર્ષ ૧૯૮૫માં પુનર્વસન નીતિ શરૂ કરી હતી.તેને વર્ષ ૧૯૯૭માં ૪ મંજૂરી મળી હતી.આમ પુનર્વસન અને પુનર્વસન માટેની રાષ્ટ્રીય નીતિ, પેકેજો અને માર્ગદર્શિકા નીચેના સિદ્ધાંતો સ્વીકારે છે: _

૧. વિસ્થાપનને ન્યૂનતમ કરવું જોઈએ.તેથી લોકોએ સ્થળાંતરિત ન થતા અને ઓછામાં ઓછા સ્થળાંતરિત થતા પ્રોજેક્ટ્સનો અભ્યાસ કર્યા પછી પ્રોજેક્ટ્સને વિસ્થાપિત કરવાના છેલ્લા વિકલ્પ હોવા જોઈએ અને જો આ એકમાત્ર વિકલ્પ હોય તો.

૨. જેના આધારે લોકો વિસ્થાપિત થાય છે અથવા અન્યથા તેમની આજીવિકાથી વંચિત રહે છે તેવા જાહેર હેતુને વ્યાખ્યાયિત કરવો જોઈએ.તેનાથી અસર થવાની અગાઉથી જાણ કરાવેલી સંમતિ પ્રોજેક્ટ તેમને સમજાવ્યા પછી ફરજિયાત હોવી જોઈએ અને જો તેઓ જુએ છે કે તે યોગ્ય રીતે વ્યાખ્યાયિત જાહેર હેતુ અનુસાર છે.

૩. બજાર મૂલ્યના વર્તમાન ધોરણની સામે વળતર માટે રિપ્લેસમેન્ટ વેલ્યુ એ ધોરણ હોવું જોઈએ, જે સંપૂર્ણપણે અપૂરતું છે.

૪. બંધારણની કલમ ૨૧માં સમાવિષ્ટ ગૌરવ સાથે જીવન જીવવાના અધિકારનું સન્માન થવું જોઈએ.તેથી, વિસ્થાપિત વ્યક્તિઓએ વિસ્થાપન પછી પહેલાં કરતાં વધુ સારી જીવનશૈલી હોવી જોઈએ કારણ કે તેઓ રાષ્ટ્રીય વિકાસની કિંમત ચૂકવી રહ્યા છે.

૫. વિસ્થાપિત વ્યક્તિઓ (ડી.પી./પી.એ.પી.) કોઈપણ પ્રોજેક્ટના પ્રથમ લાભાર્થી હોવા જોઈએ.

૬. પુનર્વસન ફરજિયાત છે અને તે પ્રોજેક્ટની સાથે સાથે ચાલવું જોઈએ.૭. જમીન માટે જમીનની ભલામણ તમામ માટે કરવામાં આવે છે અને આદિવાસીઓ માટે ફરજિયાત છે.સામાન્ય સંપત્તિ સંસાધનો અને વન જમીનો કે જે તેમના આશ્રિતો પાસેથી હસ્તગત કરવામાં આવી શકે છે, તેના માટે વળતર આપવામાં આવશે.

૮. ડી.પી./પી.એ.પી.ને એવી રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે કે જેમાં માત્ર જમીનમાલિકો જ નહીં પરંતુ જેઓ માલિકી વિના તેના પર નિર્ભર છે અને જેઓ સામાન્ય સંપત્તિ સંસાધનોને તેમના ભરણપોષણ તરીકે ધરાવે છે, તેઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આ અદાલતે કરજણ જળસચ યોજના અસર્ગ્રસ્ત શાખા અને સંઘર્ષ સમિતિ વિ. ગુજરાત રાજ્યના કેસમાં.એ.આઈ.આર. (૧૯૮૭) એસ.સી. ૫૩૨ એ આ રીતે જણાવ્યું છે:

"જે વ્યક્તિ કબજો ધરાવતી હોય તેની પાસેથી હસ્તગત કરેલી જમીનનો કબજો લેવાની સાથે સાથે, તે વ્યક્તિને સમાન ગુણવત્તાવાળી પરંતુ ત્રણ એકરથી વધુ ન હોય તેવી વૈકલ્પિક જમીન પૂરી પાડવામાં આવશે અને જો તે શક્ય ન હોય તો, વૈકલ્પિક રોજગાર જ્યાં તેને લઘુત્તમ વેતન સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે હસ્તગત કરેલી જમીનના કોઈપણ ભાગનો કબજો કોઈપણ વ્યક્તિ પાસેથી લેવામાં આવશે નહીં સિવાય કે અને જ્યાં સુધી તેને વૈકલ્પિક જમીન અથવા વૈકલ્પિક રોજગાર આપવામાં ન આવે જે અસ્થાયી હોય જેથી તે અને તેના પરિવારના સભ્યો આજીવિકાના સાધન વિના ન રહે જો કોઈ કારણોસર રાજ્ય

સરકાર વૈકલ્પિક જમીન પૂરી પાડવા અથવા વૈકલ્પિક રોજગારની વ્યવસ્થા કરવા સક્ષમ ન હોય, તો રાજ્ય સરકાર સમાન અપવાદને આધીન, પરિવારના વડાને વૈકલ્પિક જમીન અથવા રોજગાર પૂરો પાડવામાં ન આવે તે સમયગાળા દરમિયાન દર પખવાડિયે લઘુત્તમ વેતન સમકક્ષ વળતર ચૂકવશે.

કરજણ જળસે (ઉપર)ના કેસમાં આ અદાલતની ઉપરોક્ત સૂચનાઓ એ હકીકત પર આધારિત હતી કે મોટાભાગના સીમાંત ખેડૂતો અને આદિવાસીઓ માટે જમીન સંપાદન માટે નાણાકીય વળતર ક્યારેય ગૌરવપૂર્ણ જીવનનો ટકાઉ સ્રોત બની શકે નહીં. જાહેર હેતુ માટે સંપાદન કરવાને કારણે જમીનથી વિસ્થાપિત થયેલા લોકોને સમાન ગુણવત્તાની વૈકલ્પિક જમીનનો નવો ટુકડો આપવો જોઈએ. પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલય દ્વારા પુનર્વસનની પ્રગતિની સ્થિતિ દર્શાવવા માટે અમારી સમક્ષ રજૂ કરાયેલા છેલ્લા સોગંદનામામાં ૩ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૩ સુધીના આંકડા દર્શાવે છે કે કુલ ૮,૨૩૯ ગ્રામીણ અસરગ્રસ્ત પરિવારોમાંથી ૧,૯૪૮ પરિવારોને રોકડ વળતર ચૂકવવામાં આવ્યું નથી અને કોટેશ્વર ડેમથી અસરગ્રસ્ત ૨૬૦ પરિવારોને પણ રોકડ વળતર મળ્યું નથી.

વિસ્થાપિત ખેડૂતોને ખેતીની જમીન આપવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે દેહરાદૂન શહેરની આસપાસ ખીણમાં જમીન હસ્તગત કરવામાં આવી રહી છે. આમ સરકાર

અન્ય જમીન ધારકો પાસેથી હસ્તગત કરેલી જમીન પરના ડેમ વિસ્થાપિતોના પુનર્વસન માટેની કવાયતમાં સામેલ છે, જેમને બદલામાં વિસ્થાપિત કરવા પડશે.આનાથી અન્ય લોકોને જમીનવિહોળા બનાવવાની સાંકળ પ્રતિક્રિયા શરૂ થશે.આ પ્રક્રિયા હજુ પૂર્ણ થઈ નથી અને મંત્રાલયના સોગંદનામા અનુસાર પુનર્વસન અને પુનર્વસનનું કામ ચાલી રહ્યું છે.

જ્યારે રાજ્ય દ્વારા સામાન્ય લોકોના લાભ માટે તમામ નિષ્ઠા અને સારા ઈરાદા સાથે મોટા પ્રોજેક્ટ્સ માટે કુદરતી સંસાધનોનું મોટા પાયે શોષણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે કુદરતી પ્રતિકૂળ પરિણામ તરીકે સામાજિક સંઘર્ષો ઉભા થાય છે.સામાન્ય રીતે સંઘર્ષો સીમાંત ખેડૂતો, ખેડૂતો અને અન્ય ભૂમિહીન વ્યક્તિઓ કે જેઓ કુદરતી સંસાધનો પર જીવે છે અને જેઓ વધુ સારી સ્થિતિમાં છે, ધનિક અથવા સમૃદ્ધ છે અને જેઓ કૃષિ અને ઉદ્યોગ શરૂ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે તેમની વચ્ચે ઉભા થાય છે.જ્યારે વીજળી ઉત્પન્ન કરવા અને સિંચાઈ સુવિધાઓ સુધારવા માટે ડેમ માટે નદી પરિયોજનાઓ હાથ ધરવામાં આવે છે, ત્યારે ઉપરવાસમાં રહેતા લોકો કે જેમને તેમના જીવન અને રહેઠાણના સ્ત્રોતને ગુમાવવા પડે છે અને નીચેવાસમાં રહેતા લોકો કે જેમને તેમના ઘર, ઉદ્યોગો અને ખેતીના ખેતરો માટે પાણી અને વીજળીની જરૂર હોય છે, તેમની વચ્ચે સંઘર્ષ થાય છે.જ્યારે વિવિધ સામાજિક જૂથો વચ્ચે આવા સામાજિક સંઘર્ષો થાય છે, એટલે કે ઉપરવાસની વસ્તી અને નીચેવાસની વસ્તી વચ્ચે, ગ્રામીણ વસ્તી અને

શહેરી વસ્તી વચ્ચે, કુદરતી સંસાધનો પર જીવતા ગરીબો અને અન્ય લોકો કે જેમને વધુ વિકાસ માટે કુદરતી સંસાધનોની જરૂર છે તેમની વચ્ચે, ત્યારે રાજ્ય અને તેના સત્તાવાળાઓ કે જેમણે આ યોજનાઓ હાથ ધરી છે તેમની ફરજો અને પ્રાથમિકતાઓ શું હોવી જોઈએ? જ્યારે આવા એક તરફ ગરીબ અને વધુ જરૂરિયાતમંદ અને બીજી તરફ ધનિક અથવા સમૃદ્ધ અથવા ઓછી જરૂરિયાતવાળા લોકો વચ્ચે સામાજિક સંઘર્ષો ઊભા થાય છે, આર્થિક અને રાજકીય રીતે નબળા એવા પહેલા જૂથ પર અગાઉ ધ્યાન આપવું પડે છે. આવા ઓછા લાભ ધરાવતા જૂથને આપણા જેવા કલ્યાણકારી રાજ્ય દ્વારા અગ્રતા આપવામાં આવે તેવી અપેક્ષા છે, જે બંધારણ દ્વારા પ્રતિબદ્ધ અને બંધાયેલ છે, ખાસ કરીને તેની પ્રસ્તાવના, મૂળભૂત અધિકારો, મૂળભૂત ફરજો અને માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ દ્વારા, લોકોના એવા વંચિત વર્ગોની સંભાળ રાખવા માટે કે જેઓ તેમના ઘર અને આજીવિકાના સ્ત્રોતને ગુમાવવાની સંભાવના ધરાવે છે.

ભૂતકાળમાં અન્ય સમાન યોજનાઓ દ્વારા હાંકી કાઢવામાં આવેલા લોકોના પુનર્વસન અને પુનર્વસનમાં ભૂલો ટાળવી પડશે. વિસ્થાપિતોને છોડીને બંધનું બાંધકામ આગળ વધવા અને પૂર્ણ થવા દેવામાં આવશે નહીં.

હિમાલયમાં ખીણના જીવનની આદત ધરાવતા ટિહરી ડેમ પ્રોજેક્ટના વિસ્થાપિતોને નવી બાંધવામાં આવેલી ટિહરી નગરમાં પુનઃસ્થાપિત અને

પુનર્વસન કરવાનો પ્રસ્તાવ છે અને જેઓ જંગલ અને કૃષિ પર નિર્ભર છે તેમને રોકડ વળતર અથવા દેહરાદૂન શહેર નજીક જમીન આપવાનો પ્રસ્તાવ છે.

પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલયે (એમ.ઓ.ઈ.એફ.) તેમના છેલ્લા સોગંદનામામાં સ્થિતિ અહેવાલ આપ્યો છે કે પુનર્વસનનું કામ ચાલી રહ્યું છે પરંતુ પૂર્ણ થયું નથી.સોગંદનામામાં નીચે મુજબ વચન આપવામાં આવ્યું છે:

"પ્રોજેક્ટ સત્તાધિકારીએ ખાતરી કરવી જોઈએ કે જળાશયના બંધ માટે ડાયવર્ઝન ટનલ ટી.એલ./ટી.ર બંધ થાય તે પહેલાં તમામ રીતે ખાલી કરાવવું, પુનઃસ્થાપન અને પુનર્વસન પૂર્ણ થાય છે.વધુમાં, જળગ્રહણ વિસ્તાર અને સીધા નિકાલવાળા વિસ્તારોની સારવાર વગેરે પૂર્ણ કરવામાં આવશે.પ્રોજેક્ટ ઓથોરિટીએ ઇએલ ૭૦૦ મીટર પર આઉટલેટ બંધ કરતા પહેલાં એમઓઈએફ પાસેથી મંજૂરી મેળવવી જોઈએ.

જૂન ૧૯૯૨માં યોજાયેલી સંયુક્ત રાષ્ટ્રની પરિષદમાં પર્યાવરણ અને વિકાસની આર.આઈ.ઓ. ઘોષણા, જેમાં ભારત એક પક્ષ અને હસ્તાક્ષર કરનાર હતું અને જેના પર પર્યાવરણ સુરક્ષા અધિનિયમ, તેના નિયમો અને નીતિઓનું મોડેલિંગ કરવામાં આવ્યું છે, તે ભારતની સત્તાવાળાઓને આંતરરાષ્ટ્રીય અને સ્થાનિક કાયદામાં નિર્ધારિત ધોરણો દ્વારા બંધનકર્તા બનાવે છે કે "સંચાલન, પ્રભુત્વ

અને કબજા હેઠળના લોકોના પર્યાવરણીય અને કુદરતી સંસાધનોનું રક્ષણ કરવામાં આવશે."ભારત સરકાર દ્વારા ઘડવામાં આવેલી નવીનતમ પુનર્વસન નીતિનો ઉદ્દેશ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે અને સંબંધિત ભાગ ટાંકવામાં આવ્યો છે.આ કાનૂની અને નીતિ વિષયક જવાબદારીઓ રાજ્ય સામે લાગુ કરી શકાય છે.

તેથી, મારા વિચાર્યા મુજબ, ડેમ પ્રોજેક્ટની વર્તમાન સ્થિતિ, જે પરિસ્થિતિ પર "પર્યાવરણીય મંજૂરી" આપવામાં આવી છે, તે ધ્યાનમાં રાખીને, કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારના વિવિધ મંત્રાલયો અને વિભાગોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા પ્રતિવાદીઓને તેમજ જે કોર્પોરેશનને અમલીકરણ માટે પ્રોજેક્ટ સોંપવામાં આવ્યો છે, તેને નીચેની સૂચનાઓ આપવાની જરૂર છે.

(૧) કેન્દ્ર સરકારે પર્યાવરણ (સંરક્ષણ) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની કલમ ૩ જીની પેટા-કલમ (૧) અને પેટા-કલમ (૨)ની કલમ પની પેટા-નિયમ (૩)ની કલમ (એફ) હેઠળની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને ૨૭મી જાન્યુઆરી, ૧૯૮૪ના રોજ બહાર પાડવામાં આવેલી સૂચનાના પરિશિષ્ટ ૩માં સમાવિષ્ટ પર્યાવરણીય અસર આકારણી માટેની નિષ્ણાત સમિતિની ભલામણોના સંદર્ભમાં, પર્યાવરણ (સંરક્ષણ) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ના નિયમ પની કલમ પની પેટા-નિયમ (૩)ની કલમ (એફ) સાથે વાંચવામાં આવે તો, પ્રોજેક્ટના અધિકારીઓ દ્વારા પ્રોજેક્ટની પર્યાવરણ મંજૂરીમાં દર્શાવેલ પરિ પાસુ શરતો પૂરી કરવામાં આવી છે કે નહીં તેની

તપાસ, ખાતરી અને અહેવાલ આપવાના હેતુથી નિષ્ણાતોની સમિતિ અને એનજીઓ (જો પહેલાથી જ રચાયેલ ન હોય તો)ના પ્રતિનિધિઓની સમિતિની રચના કરશે.ઉપરોક્ત સમિતિ દર ત્રણ મહિને કેન્દ્ર સરકારને કામની સ્થિતિની તપાસ અને અહેવાલ આપશે અને મંજૂરીમાં નિર્ધારિત શરતો પૂરી ન થાય તો ઉપાયાત્મક અથવા સુધારાત્મક પગલાંની ભલામણ કરશે.

(૨) સુરક્ષાની બાબતની કાળજી લેવા માટે, જ્યાં સુધી ૩-ડી નોન-લીનિયર એનાલિસિસ અને ડેમ બ્રેક એનાલિસિસ સલામતી સમિતિ દ્વારા ભલામણ મુજબ પૂર્ણ ન થાય અને ઉપરોક્ત નિષ્ણાત સમિતિ દ્વારા મૂલ્યાંકન કરાયેલ પરિણામ કેન્દ્ર સરકારને સુપરત ન થાય ત્યાં સુધી જળાશયને રોકવા માટે ડાયવર્ઝન ટનલ ટીઆઈઆઈટીર બંધ કરવામાં આવશે નહીં.

(૩) ૨૭ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૪ની સૂચનાના અનુસૂચિ-૩ હેઠળ રચાયેલી પર્યાવરણ અસર આકારણી માટેની નિષ્ણાત સમિતિ પણ પુનર્વસન અને પુનર્વસનનાં પગલાંની પ્રગતિ અંગે તપાસ કરશે અને સ્થિતિ અહેવાલ રજૂ કરશે.જ્યાં સુધી તમામ રીતે પુનર્વસન અને પુનર્વસનનું કામ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી જળાશયનું કોઈ બંધન કરવામાં આવશે નહીં.

(૪) આ પ્રોજેક્ટના વિસ્થાપિતોની પુનર્વસન અને પુનઃસ્થાપનની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે રાજ્ય સરકાર કેન્દ્ર સરકારની મદદથી સામાજિક વિજ્ઞાન ક્ષેત્રના સ્વતંત્ર નિષ્ણાતની આગેવાનીમાં એક અસરકારક ફરિયાદ નિવારણ સેલની સ્થાપના કરશે. ફરિયાદ નિવારણ સેલ દર ત્રણ મહિને સૂચના (ઉપર)ના અનુસૂચિ ત્રીજા હેઠળ રચાયેલી નિષ્ણાત સમિતિને તેનો સ્થિતિ અહેવાલ રજૂ કરશે.

આ રિટ અરજી ઉપર આપેલા નિર્દેશોની હદ સુધી સફળ થાય છે.

સંબંધિત તમામ બાબતો અને અરજીઓનો પણ નિકાલ કરવામાં આવે છે. અરજદારો જાહેર હિતમાં આ અરજીઓ પર કાર્યવાહી કરવા માટે પ્રતિવાદીઓ પાસેથી થયેલા તમામ ખર્ચ માટે હકદાર રહેશે, જેઓ તેમને સમાન પ્રમાણમાં વહેંચશે.

અરજી/બદલી થયેલ કેસ

નિકાલ કર્યો.

This judgment has been translated using AI Tool – SUVAS.

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.